

Μιχάλης Πέτρου*

ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΣ ΚΑΙ ΓΥΝΑΙΚΕΙΑ ΕΡΓΑΣΙΑ
ΣΕ ΜΙΑ ΑΓΡΟΤΙΚΗ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ. ΕΜΦΥΛΟΣ
ΕΠΑΝΑΠΡΟΣΔΙΟΡΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΕΡΓΑΣΙΑΚΟΥ
ΧΩΡΟΥ ΚΑΙ ΑΝΑΠΑΡΑΣΤΑΣΕΙΣ ΤΟΥ ΦΥΛΟΥ

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Το άρθρο αυτό –με αφορμή την απασχόληση αλλοδαπών αγροργατών στις εκμεταλλεύσεις μιας πεδινής και εντατικής γεωργίας κοινότητας– εστιάζει στην ενεργοποίηση μιας σειράς έμφυλων και αλληλοεξαρτώμενων εργασιακών δραστηριοτήτων στο νοικοκυριό και στην αγροτική εκμετάλλευση. Δραστηριοτήτων που, υπό την εμπλοκή εντόπιων στερεοτυπικών αντιλήψεων για την κατανομή των ρόλων κατά φύλα, ενδέχεται να συντελούν, αφενός, στη διαδικασία του αυτοπροσδιορισμού ανδρών και γυναικών και, αφετέρου, στην έμφυλη επανασυγκρότηση του εργασιακού χώρου και στη συνεπαγόμενη επαναδιαπραγμάτευση των σχέσεων ανάμεσα στα φύλα σ' ένα συνεχώς μεταβαλλόμενο πολιτισμικό και κοινωνικοοικονομικό περιβάλλον.

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Είναι γεγονός πως το φαινόμενο της μετανάστευσης αποτελεί, τα τελευταία χρόνια, την όψη μιας νέας κοινωνικής και οικονομικής πραγματικότητας για τον Ευρωπαϊκό Νότο.¹ Η Ελλάδα υποδέχεται για πρώτη φορά,

* Μεταδιδακτορικός ερευνητής και διδάσκων στο Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας του Πάντειου Πανεπιστημίου.

1. Για τη συμβολή και κοινωνική ενσωμάτωση των μεταναστών και δη στις χώρες της Νότιας Ευρώπης (διευρυμένος αγροτικός τομέας, παραοικονομία, οικογενειακός χαρακτήρας πολλών επιχειρήσεων, τουρισμός, εποχικότητα των απασχολήσεων κ.λπ.), βλ. Hoggart and Mendoza, 1999, σ. 538-562· King, 2000, σ. 10· Mingione and Quassoli, 2000· Λυμπεράκη και Λαμπριανίδης, 2001· Κασιμάτη, 2003, σ. 23-44.

τη δεκαετία του 1990, χιλιάδες οικονομικούς μετανάστες από τις γειτονικές Βαλκανικές χώρες και την Ανατολική Ευρώπη, οι οποίοι εγκαθίστανται στα μεγάλα αστικά κέντρα αλλά επίσης διαχέονται και στον ευρύτερο χώρο της υπαίθρου διαταράσσοντας πρότερα κοινωνικά στερεότυπα των γηγενών και εφησυχασμούς περί ελληνικής ομοιογένειας. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Παπαταξιάρχης (2006, σ. x), «μια χώρα ιστορικά εθισμένη στην παραγωγή της ομοιότητας βρίσκεται ξαφνικά με ένα πλεόνασμα ετερότητας».

Πρόσφατες μελέτες έχουν αναδείξει τη θετική συνεισφορά των μεταναστών στην αναζωογόνηση της ελληνικής γεωργίας και των αγροτικών περιφερειών γενικότερα.² Στην κλίμακα της αγροτικής κοινότητας και στο βαθμό που αυτή αποτελεί, πλέον, έναν τόπο συνεχούς ροής ανθρώπινου δυναμικού είναι αναπόφευκτο η εν γένει παρουσία των μεταναστών να εγείρει ζητήματα αμοιβαίων διεισδύσεων μεταξύ διαφορετικών εθνοτικά πληθυσμών, μέσα από τις οποίες προκύπτουν ζητήματα αλληλόδρασης και διαπολιτισμικών αλληλεξαρτήσεων των ίδιων μεταναστών με τον εντόπιο πληθυσμό, δημιουργώντας συνθήκες μιας δυνάμει πολυ-πολιτισμικής κοινωνίας.

Στην παρούσα εισήγηση και μέσα από μια ανθρωπολογική προσέγγιση, το ερευνητικό ενδιαφέρον επικεντρώνεται στον τρόπο αλληλόδρασης των μεταναστών με τους κατοίκους μιας πεδινής αγροτικής κοινότητας και, συγκεκριμένα, στο κατά πόσο η απασχόληση των αλλοδαπών αγροεργατών συνδέεται με την ενεργοποίηση μιας σειράς έμφυλων και αλληλοεξαρτώμενων κοινωνικών δράσεων τόσο στον οικιακό όσο και στον εργασιακό χώρο της αγροτικής εκμετάλλευσης. Ο γενικότερος ερευνητικός προβληματισμός αφορά: α) στον τρόπο με τον οποίο, σε τοπικό επίπεδο, το εργατικό δυναμικό των αλλοδαπών έρχεται να επηρεάσει τις στρατηγικές που χαράσσουν τα μέλη του αγροτικού νοικοκυριού και τις πρακτικές που αυτά επιλέγουν να ακολουθήσουν, σ' ένα συνεχώς μεταβαλλόμενο κοινωνικό-πολιτισμικό και οικονομικό περιβάλλον, και β) στο πώς αυτές οι στρατηγικές και πρακτικές φαίνεται να σχετίζονται με τον επαναπροσδιορισμό της έμφυλης συγκρότησης και διαχείρισης του οικιακού και εργασιακού χώρου, όπου σε συνδυασμό με την εμπλοκή των τοπικών πολιτισμικών συστημάτων, αξιών και αναπαραστάσεων έρχονται να αποκαλύ-

2. Λιανός κ.ά., 1997· Βαϊτου και Χατζημιχάλης, 1997· Κασίμης, Ζακοπούλου, Παπαδόπουλος, 2002· Kasimis, Papadopoulos, Zakopoulou, 2003· Kasimis and Papadopoulos, 2005· Κουτσού και Ανθοπούλου, 2005· Καμπέρης, 2006.

ψουν τις εντόπιες μορφές πρόσληψης της έμφυλης ταυτότητας στο χώρο και στο χρόνο. Κατά συνέπεια, η παρούσα εισήγηση εστιάζει στη μελέτη των σημασιών και νοημάτων που αποδίδονται στις αλληλοεξαρτώμενες μορφές και στα πεδία δράσης των δύο φύλων στο βαθμό που τα υποκείμενα βιώνουν τους οποιουσδήποτε μετασχηματισμούς, όχι ως παθητικοί δέκτες, αλλά ως ενεργοί δρώντες που τους ανασυνθέτουν και τους αναπαράγουν, αναδεικνύοντας εαυτούς σε φορείς της κοινωνικής αλλαγής στην κοινότητα (Γκέφου-Μαδιανού, 1999, σ. 348· Giddens, 1979). Η έμφαση, λοιπόν, δίδεται στα άτομα (άνδρες και γυναίκες) ως «δρώντα υποκείμενα» (Geertz, 2003) και, ειδικότερα, στις καθημερινές πρακτικές και τις εκάστοτε στρατηγικές δράσης που επιλέγουν να αναπτύξουν (Bourdieu, 1977· Ortner, 1984· Shallins, 1976) σ' έναν κόσμο ραγδαίων πολιτισμικών και κοινωνικοοικονομικών αλλαγών, όπου η αλληλεξάρτηση με άλλα κοινωνικά υποκείμενα συμβάλλει στον αυτοπροσδιορισμό τους.

Το περιεχόμενο της παρούσας εργασίας προέρχεται από την περαιτέρω επεξεργασία και ανάλυση του πρωτογενούς εθνογραφικού υλικού που συλλέχθηκε με τη μέθοδο της συμμετοχικής παρατήρησης και την πραγματοποίηση συνεντεύξεων βάθους σε μια αρβανίτικη αγροτική κοινότητα κατά την περίοδο 2002-2004 στο πλαίσιο εκπόνησης διδακτορικής διατριβής (Πέτρου, 2005). Στην περιορισμένη, κατ' ανάγκη, έκταση του παρόντος άρθρου αναφέρομαι συνολικά στους «αλλοδαπούς μετανάστες» προκειμένου να διερευνήσω νέες δυναμικές έμφυλων εργασιακών σχέσεων και ρόλων εντός και εκτός αγροτικής εκμετάλλευσης που ενεργοποιούνται από την παρουσία των μεταναστών, χωρίς βέβαια εξ αυτού να υπονοείται μια αδιαφοροποίητη κατηγορία του «ξένου εργάτη», του «μετανάστη» κ.λπ., τους οποίους και να προσλαμβάνουν κατά τρόπο πανομοιότυπο οι γηγενείς.³

2. ΞΕΝΟΙ ΑΓΡΕΡΓΑΤΕΣ ΚΑΙ ΕΠΑΝΑΠΡΟΣΔΙΟΡΙΣΜΟΣ ΤΩΝ ΠΑΡΑΓΩΓΙΚΩΝ ΚΑΙ ΕΡΓΑΣΙΑΚΩΝ ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΩΝ ΣΤΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΗΣ ΑΓΡΟΤΙΚΗΣ ΕΚΜΕΤΑΛΛΕΥΣΗΣ-ΝΟΙΚΟΚΥΡΙΟΥ

Η κοινότητα Δροσοπηγής, από την οποία αντλώ το εθνογραφικό μου υλικό, είναι μία πεδινή κοινότητα που ακολουθεί το εντατικό μοντέλο

3. Για τη διαφορετική πρόσληψη και αντιμετώπιση των επιμέρους εθνοτικών ομάδων των ξένων αγρεργατών από την πλευρά των γηγενών στην ίδια αγροτική κοινότητα και, ειδικότερα, για ζητήματα γλωσσικής και πολιτισμικής συγγένειας ανάμεσα σε Αρβανίτες και Αλβανούς αγρεργάτες, βλ. Πέτρου, 2008. Επίσης, για ζητήματα πολιτισμικής συνάφειας και μεταναστευτικής εργασίας ανάμεσα σε Αλβανούς και Αρβανίτες, βλ. και Αθανασοπούλου, 2006.

γεωργικής παραγωγής (μεγάλα επενδυτικά κεφάλαια, εκμηχάνιση, υψηλές εισροές σε λιπάσματα, φυτοφάρμακα). Βρίσκεται στον νομό Βοιωτίας, 100χλμ. βορειοδυτικά της Αθήνας, με κοντινότερη πόλη αυτή της Θήβας σε απόσταση 15χλμ. Η εγγύτητα με το μεγάλο καταναλωτικό κέντρο της πρωτεύουσας έδωσε τη δυνατότητα στους παραγωγούς να εξειδικευθούν στην καλλιέργεια κηπευτικών (καρότο, φασολάκια, βρώσιμη ντομάτα, κρεμμύδια) αυξάνοντας ιδιαίτερα τις καλλιεργούμενες εκτάσεις⁴ και κατ' επέκταση τα περιθώρια κέρδους τους. Η Δροσοπηγή είναι κοινότητα Αρβανιτών, όπως όλες οι κοινότητες της περιοχής και απαριθμεί περίπου 100 μόνιμα εγκατεστημένους (και επίσημα καταγεγραμμένους) Ινδούς, Πακιστανούς, Μπαγκλατεσιανούς, Ρουμάνους και Αλβανούς μετανάστες. Αριθμός που πολλαπλασιάζεται με την εμφάνιση των εποχικών μεταναστών κατά τη θερινή περίοδο και μπορεί να φτάσει περίπου τους 1.800, ξεπερνώντας κατά 3 φορές περίπου το μόνιμο πληθυσμό των γηγενών κατοίκων, ο οποίος ανέρχεται στα 595 άτομα (ΕΣΥΕ, Απογραφή Πληθυσμού, 2001).

Ενδεικτική της μεγάλης στροφής στις καλλιεργητικές επιλογές είναι η περίπτωση του Γιώργου, παραγωγού που απασχολεί 15 περίπου άτομα στην εκμετάλλευσή του:

«Οι ξένοι έδωσαν χέρια στην παραγωγή που ήταν αναγκαία. Με τους ξένους όχι μόνο αυξήθηκε η παραγωγή αλλά έκαναν καλό γιατί έριξαν το κόστος της παραγωγής πάρα πολύ χαμηλά. Είναι μια ανεξάντλητη δεξαμενή εργατών. Πριν έρθουν αυτοί, την παραγωγή την μαζεύαμε οικογενειακά 4 άτομα. Κανόνιζε ο πατέρας μου να βγάλει τα καρότα το Σαββατοκύριακο που εμείς δεν είχαμε σχολείο και όλη η οικογένεια ήταν μαζί. Το ανώτερο που μπορούσαμε να βάλουμε τότε ήταν μέχρι 15 στρέμματα έτσι ώστε να μπορούμε να το μαζεύουμε. Εκεί ήταν το όριο. Σήμερα έχω ξεφύγει από εκείνα τα δεδομένα. Σήμερα εκμεταλλεύομαι 90 στρέμματα περιβόλια και 20 στρέμματα αμπέλι».

Πέρα, όμως, από τη μεγέθυνση των οικογενειακών κλήρων και την αύξηση των κερδών, οι αγρότες αποδεσμεύτηκαν από χρονοβόρες αγροτικές εργασίες. Σχετική είναι η περίπτωση του Στέφανου, ενός μεγάλου παραγωγού (150 στρ. κηπευτικών), ο οποίος τα τελευταία χρόνια επέκτεινε τις δραστηριότητές του στον τομέα της εμπορίας νωπών κηπευτικών. Ο ίδιος εξηγεί τα πλεονεκτήματα της ύπαρξης ενός Ρουμάνου επιστάτη στην εκμετάλλευσή του:

4. Σε σύνολο 15.920 στρεμμάτων τα 3.480 είναι κηπευτική γη (ΕΣΥΕ, Απογραφή Γεωργίας- Κτηνοτροφίας, 2000).

«Ο Ρουμάνος μου έχει λύσει τα χέρια, τον έχω 15 χρόνια και τον εκπαιδεύω ακόμα. Τον αφήνω στο πόδι μου. Του έχω μάθει τα πάντα, από όργωμα και σπορά μέχρι λίπασμα και ράντισμα, έτσι όταν λείπω εγώ από το χωράφι είμαι ήσυχος. Με αυτόν τον τρόπο εκμεταλλεύομαι τον ελεύθερο χρόνο που προκύπτει για να επεκτείνω τις γνώσεις μου σε νέα προϊόντα. Έχω συστήσει και μια εταιρεία με δύο άλλους συνεταιίρους και δραστηριοποιούμαι στο εμπόριο, γιατί βλέπω ότι η δουλειά πηγαίνει στα σούπερ μάρκετ. Ήδη στην περιοχή των Οινοφύτων έχουν ανοίξει οι κεντρικές αποθήκες του Carrefour, του οποίου είμαι ένας από τους προμηθευτές. Ταξιδεύω όλο το χρόνο συγκεντρώνοντας την παραγωγή προϊόντων από διάφορες περιοχές στην Ελλάδα, όπως Τρίκαλα και Αμαλιάδα, και τα προωθώ στις διάφορες αγορές».

Γίνεται προφανές ότι η διαθεσιμότητα ελεύθερου χρόνου επιτρέπει στον εν λόγω παραγωγό να διευρύνει τις δραστηριότητές του αναζητώντας συνεργασίες με άλλους παραγωγούς απ' όλη την Ελλάδα και νέες αγορές για τα προϊόντά του (δίκτυα εμπορίας και διανομής). Πρόκειται, δηλαδή, για μια διευρυμένη μορφή καπιταλιστικής οργάνωσης της αγροτικής εκμετάλλευσης, όπου στόχος δεν είναι απλά η αναπαραγωγή της, αλλά το επιχειρηματικό κέρδος. Παράλληλα, η επέκταση των παραγωγών σε επιχειρηματικές δραστηριότητες έξω από το πλαίσιο του τοπικού συνεπάγεται και την πολυτοπική ένταξή τους σε διαφορετικές κοινωνικές ομάδες, αφού ένας αγρότης μπορεί την ίδια στιγμή να είναι και παραγωγός στο χωριό αλλά και εμπορικός συνεργάτης μιας μεγάλης πολυεθνικής, γεγονός που αποδεικνύει ότι η ταυτότητα των κοινωνικών υποκειμένων δεν αποτελεί ένα κλειστό, αυτοτελές και με αδιαπέραστα όρια σύστημα, το οποίο συγκροτείται ή ταυτίζεται με έναν συγκεκριμένο τόπο.⁵ Θα μπορούσε, επομένως, να υποστηρίξει κανείς ότι τα δεδομένα της πολυάριθμης μισθωτής και φθηνής εργασίας των μεταναστών σε συνάρτηση με τις περιορέουσες επιδράσεις της σύγχρονης αγοράς και του εμπορίου διαμορφώνουν ένα πρωτόγνωρο επαγγελματικό και κοινωνικό προφίλ με έμφαση στην οργανωτική διαχείριση και την επιχειρηματική δράση. Με αφορμή την περίπτωση αυτή, διαπιστώνεται ότι η ταυτότητα του αγρότη

5. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Marcus (1998, σ. 67-108): «Η ταυτότητα κάθε κοινωνικής κατηγορίας συγκροτείται ταυτόχρονα σε διαφορετικά πεδία δραστηριοτήτων» εστιάζοντας, έτσι, στη διαδικασία της διασπαρμένης κατασκευής της ταυτότητας σε σχέση με διαφορετικές αναπαραστάσεις και επιρροές από χώρους-τόπους ξεχωριστού πολιτισμικού χαρακτήρα.

σήμερα, ή καλύτερα η μετεξέλιξή του από απλό καλλιεργητή σε εργοδότη-αφεντικό και ενίοτε σε έμπορο-επιχειρηματία, έρχεται να αποκτήσει νόημα μέσα από την απασχόληση των αλλοδαπών εργατών στην γεωργική του εκμετάλλευση. Και όπως πολύ χαρακτηριστικά αναφέρει ένας από τους παλιούς παραγωγούς της κοινότητας:

«Παλιά οργώναμε με το αλέτρι όλη μέρα. Ύστερα ήρθαν τα τρακτέρ με διπλό διαφορικό, μετά είχαν καμπίνα με καλοριφέρ και σήμερα ήρθαν οι μετανάστες και γίναμε όλοι αφεντικά. Δεν μπαίνει ο Έλληνας αγρότης στο χοιροστάσιο και στο κοτέτσι, ούτε πάει να σκάψει στο χωράφι, γιατί με τους μετανάστες καλόμαθε. Συνηθίσαμε στην πολυτέλεια να έχουμε εργάτες και οι μετανάστες μάς έκαναν αφεντικά, εμπόρους και επιχειρηματίες».

Η απασχόληση των μεταναστών στην κοινότητα αποδέσμευσε όχι μόνο τους παραγωγούς αλλά και τα υπόλοιπα μέλη του αγροτικού νοικοκυριού, όπως οι νέες κοπέλες και οι μητέρες. Πράγματι, η εμφάνιση των τελευταίων για εργασία στα χωράφια της κοινότητας κατά την περίοδο της συγκομιδής, σήμερα, μόνο απορία μπορεί να προκαλέσει, σε αντίθεση με ό,τι γινόταν στο πρόσφατο παρελθόν, όπου οι γυναίκες συμμετείχαν δυναμικά στην παραγωγική διαδικασία. Ενδεικτική είναι η μαρτυρία μιας νέας κοπέλας 28 ετών που ζει στην κοινότητα:

«Δεν υπάρχει λόγος μια γυναίκα σήμερα να εργαστεί στα χωράφια. Με τη γεωργία δεν ασχολούμαι καθόλου, όπως παλιά οι μανάδες μας. Εδώ οι ίδιοι οι άνδρες δεν πάνε στα χωράφια τους, αφού όλα τα κάνουν οι ξένοι εργάτες, θα πάμε εμείς οι γυναίκες;».

Έτσι, αν μέχρι πρότινος αναφερόμασταν στην έντονη ανδροκρατούμενη γεωργία (*masculinization of rural activities*) με τον άνδρα ως τον αρχηγό της εκμετάλλευσης και χειριστή μηχανημάτων,⁶ η εικόνα της ανδρικής κυριαρχίας έρχεται να ενισχυθεί και από την παρουσία των πολυάριθμων

6. Απόρροια του γενικευμένου εκμηχανισμού της γεωργίας μεταπολεμικά, της εξόδου των πλεοναζόντων συμβοηθούτων μελών της οικογένειας και της μετεξέλιξης της εκμετάλλευσης σε «one-man-farm». Η σήμανση «γεωργός» (*label « farmer »*) μοιάζει να είναι κρατημένη για τους άνδρες, ενώ και οι ίδιες οι γυναίκες-αγρότισσες συχνά δυσκολεύονται να αυτοπροσδιοριστούν στο πλαίσιο της γεωργικής εκμετάλλευσης ή αποδίδουν χαμηλή αξία στη συνεισφορά τους, και αυτό γιατί η «πραγματική δουλειά» ταυτίζεται με τις χειρωνακτικές εργασίες (Brandth, 2002). Γενικότερα η ανδρική κυριαρχία στις αγροτικές κοινωνίες συνδέεται τόσο με την έμφυλη φύση της γεωργίας όσο και με τις παραδοσιακές «πατριαρχικές» δομές των νοικοκυριών (Brandth, 1995· Brandth, 1994· Hughes, 1997).

μεταναστών στα χωράφια. Παράλληλα, ο έμφυλος χωρικός διαχωρισμός, όπου ο άνδρας εντοπίζεται στην εκμετάλλευση και η γυναίκα εκτός χωραφιών, γίνεται περισσότερο διακριτός.

Ωστόσο, αν η απασχόληση των μεταναστών σήμανε την αποδέσμευση εργατικών χεριών, και δη των γυναικών, υπάρχουν εκμεταλλεύσεις οι οποίες κινούνται σε διαφορετική τροχιά καταδεικνύοντας τη μεταβαλλόμενη υφή της εργασίας της αγρότισσας-συζύγου που προσαρμόζεται στις μεταβαλλόμενες ανάγκες του αγροτικού χώρου στο πλαίσιο της γενικότερης αναδιάρθρωσης της υπαίθρου. Στον περιορισμένο χώρο αυτής της εισήγησης, θα αναφερθούμε σε δύο μόνο εθνογραφικά παραδείγματα που συνιστούν διαμετρικά αντίθετες περιπτώσεις νέων μορφών άτυπης απασχόλησης γυναικών-συζύγων αγροτών στο πλαίσιο «των στρατηγικών επιβίωσης» της οικογενειακής εκμετάλλευσης. Η πρώτη περίπτωση αφορά, συνήθως, σε γυναίκες μεγαλύτερης ηλικιακής κατηγορίας (άνω των 60 ετών), χαμηλού εκπαιδευτικού επιπέδου (Δημοτικό) και εκμεταλλεύσεις μικρής στρεμματικής έκτασης και χαμηλών εισοδημάτων, που δεν απασχολούν μεγάλο αριθμό αλλοδαπών αγροεργατών (3-5 άτομα). Σ' αυτές τις εκμεταλλεύσεις, οι γυναίκες αναλαμβάνουν εργασίες που σχετίζονται με όλο «τον κύκλο» σίτισης των εργατών: συντήρηση λαχανόκηπου και μικρού ζωικού κεφαλαίου, ζύμωμα ψωμιού, τυροκόμηση, μαγείρεμα. Το επόμενο εθνογραφικό παράδειγμα από μια καθημερινή δραστηριότητα ενός σχετικού αγροτικού νοικοκυριού είναι χαρακτηριστικό. Πρόκειται για την οικογένεια του κυρ-Στάθη, 63 ετών, του οποίου η οικογένεια αποτελείται από τη σύζυγό του-νοικοκυρά, 60 ετών, το γιο του-αγρότη, 33 ετών, και την κόρη του-υπάλληλο σούπερ μάρκετ στη Θήβα, 28 ετών. Το μέγεθος της εκμετάλλευσης ανέρχεται στα 52 στρέμματα (βιομηχανική ντομάτα, κρεμμύδια, φασολάκια και ένα αμπέλι – θερινή απασχόληση 5 μεταναστών). Γύρω στις 12:00 μ.μ., οι εργάτες θα διακόψουν την εργασία τους στο χωράφι για να κάνουν ένα διάλειμμα για φαγητό, το οποίο προετοιμάζει η σύζυγος, συχνά με τη βοήθεια της κόρης. Η σίτιση των εργατών γίνεται στο σπίτι της οικογένειας και μετά το τέλος του διαλείμματος και ενώ η κυρία Παναγιώτα έπλενε τα πιάτα εξέφραζε τις δυσκολίες που ήταν αναγκασμένη να αντιμετωπίσει στο νοικοκυριό της, τα τελευταία χρόνια:

«Με τους ξένους ανοίχτηκε η δουλειά μας πολύ περισσότερο από ό,τι πριν. Έκαναν καλό και σε εμάς τις γυναίκες, αφού δεν δουλεύουμε πια στα χωράφια. Αλλά για εμένα, όπως και για ορισμένες άλλες γυναίκες του χωριού, το καλοκαίρι που είναι η μεγάλη φούρια, έχω μεγάλη τυραννία. Από τον Ιούνιο μέχρι και τον Σεπτέμβριο μαγειρεύω τα μεσημέρια για τους εργάτες. Έχουμε κάνει συμφωνία μαζί τους. Οι

άλλοι τους δίνουν 20 ευρώ μεροκάματο. Εμείς τους δίνουμε 15, αλλά πρέπει να τους ταΐζουμε ένα γεύμα την ημέρα. Το κάνουμε για να μειώσουμε τα μεροκάματα. Φέτος που έχουμε 5 εργάτες είναι 25 ευρώ την ημέρα, δηλαδή, έχουμε 750 ευρώ κέρδος το μήνα. Τα φαγητά δεν μας κοστίζουν σχεδόν τίποτα, αφού είναι από το μποστάνι μου και το κρέας από τα ζωντανά που έχουμε. Άλλαξαν και οι υπολογισμοί που κάναμε κάθε χρόνο, αφού δεν είμαστε μόνο η οικογένεια, αλλά έχουμε πιο πολλά στόματα να θρέψουμε το καλοκαίρι. Για το τυρί, για παράδειγμα, που τους δίνω, θέλω περισσότερο γάλα από πριν για να το φτιάξω, έτσι από τα ζωντανά που θα γεννηθούν δεν τα πουλάω πια, αλλά τα κρατάω και τα μεγαλώνω εγώ για να έχουμε περισσότερο κρέας και γάλα. Και εντάξει οι Αλβανοί πίνουν και τρώνε τα πάντα. Με τους Ινδούς και τους Πακιστανούς έχω το πρόβλημα που πρέπει να υπολογίζω τι τρώνε. Μια μέρα μαγείρεψα χοιρινό και οι Πακιστανοί ούτε το αγγίξανε γιατί το απαγορεύει η θρησκεία τους. Το καλό και πλούσιο φαγητό είναι ένας σίγουρος τρόπος για να εξασφαλίσεις εργάτες. Οι περισσότεροι εργάτες γνωρίζουν ότι μαγειρεύω και καλά και ότι βάζω μεγάλες μερίδες φαγητού. Ξέρουν ότι σε εμάς που θα έρθουν να δουλέψουν θα φάνε καλά και ότι θα τους περιποιηθώ, όπως πρέπει. Με αυτόν τον τρόπο τους κρατάμε για το καλοκαίρι, όπου υπάρχει μεγάλη φούρια για το μάζεμα της παραγωγής, γιατί, άμα μάθουν ότι το τάδε αφεντικό δεν πληρώνει καλά ή δεν δίνει φαγητό όπως πρέπει, δεν έρχονται να δουλέψουν και πάνε αλλού».

Αντίστοιχα, ο κυρ-Στάθης κάποια μέρα που περιεργαζόταν μαζί με το γιο του ένα καινούργιο μηχανοκίνητο γεωργικό εργαλείο (κοπτικό μηχάνημα) που μόλις είχε αγοράσει σχολίασε την τιμή αγοράς κάνοντας έναν σύντομο υπολογισμό:

«Αυτά κάνει η οικονομία. 8 εκατομμύρια αγορά, αλλά αφαίρεσε τα 4 που έχουμε γλιτώσει εδώ και 5 χρόνια, από το φαγητό που δίνουμε τους εργάτες, να αμέσως, αμέσως 4 εκατομμύρια κέρδος».

Είναι εμφανές ότι η απασχόληση των μεταναστών στις γεωργικές εκμεταλλεύσεις προκάλεσε την ενεργοποίηση μιας άλλης –αθέατης– «εργατικής δύναμης σε εφεδρεία», αυτής των γυναικών. Οι γυναίκες ενεργοποιούνται και πάλι ως «παντός σκοπού εργατική δύναμη» (*all purpose labour*)⁷ στο βαθμό που χρησιμοποιούνται ως το «κρυφό/αθέατο μέσο»,

7. Μεταξύ νοικοκυριού-ιδιοπαραγωγής και εμπορευματικής παραγωγής της γεωργικής εκμετάλλευσης (Shortall, 1992· Kazakopoulos and Gidarakou, 2003).

για τη μείωση του κόστους παραγωγής μέσω της συμβολής τους στην ημερήσια αποζημίωση του εργατικού δυναμικού της εκμετάλλευσης. Στο πλαίσιο αυτό επιβεβαιώνεται η «διχοτόμηση» οικιακής και δημόσιας σφαίρας, η οποία αναδύεται μέσα από την κατά φύλα διάκριση των δραστηριοτήτων στο χώρο. Επισημαίνεται ότι στην κοινότητα –όπως και σε άλλες αρβανίτικες κοινότητες– οι γυναίκες δεν εμφανίζονται στους δημόσιους χώρους (καφενείο, πλατεία κ.λπ.), καθώς θεωρείται ότι αυτοί είναι χώροι ανδρικοί. Αντίθετα, ο χώρος της οικίας πιστεύεται ότι ανήκει στη γυναίκα. Ωστόσο, αν δεχτούμε ότι η οικογενειακή εκμετάλλευση τόσο σε θεωρητικό επίπεδο όσο και σε επίπεδο καθημερινής πρακτικής προσεγγίζεται και βιώνεται μέσα από έμφυλες διχοτομίες, όπου τα χωράφια πιστεύεται ότι αποτελούν ανδρική επικράτεια και η οικογένεια –αθέατος χώρος– γυναικεία επικράτεια (O’Toole and Macgarvey, 2003), διαπιστώνεται, μέσα από το εθνογραφικό παράδειγμα, ότι το αγροτικό νοικοκυριό και η γεωργική εκμετάλλευση όχι μόνο δεν μπορούν να διακριθούν μεταξύ τους, αλλά αποτελούν συγκοινωνούντα δοχεία μέσω των αλληλοεπικαλυπτόμενων πεδίων δράσεων που άνδρες και γυναίκες επιτελούν στο πλαίσιο των οικογενειακών στρατηγικών. Έτσι, οι χώροι δράσης των δύο φύλων δεν μπορούν να ιδωθούν ως αυστηρά ξεχωριστές διχοτομικές κατηγορίες, αλλά μέσα από το πρίσμα της συμπληρωματικότητας και της διαπλοκής.⁸ Στο εν λόγω νοικοκυριό, η άτυπη οικονομική συμβολή της γυναίκας συσσωματώνεται στο επενδυμένο κεφάλαιο σε μέσα παραγωγής (κοπτικό μηχάνημα). Το τίμημα, όμως, για αυτήν τη διττή αναπαραγωγή είναι η μεγάλη εργασιακή φόρτιση της γυναίκας, η οποία υποχρεώνεται όχι μόνο να επωμιστεί το βάρος μιας χρονοβόρας διαδικασίας (μαγείρεμα), που τη δεσμεύει για ένα μεγάλο μέρος της ημέρας στο νοικοκυριό της, αλλά και την επιβαρύνει περαιτέρω με εργασίες εντός και εκτός νοικοκυριού για όλο σχεδόν τον χρόνο (δυναμική επανενεργοποίηση του λαχανόκηπου της, φροντίδα οικόσιτων ζώων, κ.λπ.). Επομένως, εάν κάποτε η εκμηχάνιση της γεωργίας συνέβαλε στον περιορισμό της γυναικείας χειρονακτικής εργασίας (με συνέπεια την αποχώρηση των γυναικών από την άμεση παραγωγική διαδικασία) και στην όξυνση των έμφυλων διακρίσεων

8. Η Γκέφου-Μαδιανού (2003, σ. 111-181), αντλώντας το εθνογραφικό της υλικό από τα Μεσόγεια Αττικής αναφορικά με το διαχωρισμό των φύλων και των δραστηριοτήτων τους στο χώρο, επισημαίνει ότι σε μια ρευστή κοινωνικοοικονομική πραγματικότητα είναι τόσο στενή η αλληλοδιείσδυση της «δημόσιας» και της «οικιακής-ιδιωτικής» σφαίρας στο βαθμό που δεν καθίσταται δυνατός ένας αυστηρός ορισμός τους αλλά ούτε και ο προσδιορισμός των μεταξύ των ορίων.

ανάμεσα στους χώρους ανδρών και γυναικών, ένας άλλου είδους εκσυγχρονισμός της γεωργίας, που βασίζεται όχι στην εκμηχάνιση, αλλά στην απασχόληση των μεταναστών στις αγροτικές εκμεταλλεύσεις της κοινότητας, αποδεικνύεται, σε ορισμένες περιπτώσεις, περαιτέρω δεσμευτικός για τη θέση της γυναίκας στο νοικοκυριό.⁹ Εστιάζοντας, μάλιστα, την προσοχή μας στο σχόλιο του κυρ-Στάθη σχετικά με το οικονομικό κέρδος που προέκυψε κατά την αγορά του γεωργικού του μηχανήματος, όταν αναφέρθηκε στα χρήματα που εξοικονόμησαν μέσω του φαγητού στους εργάτες, θα έλεγε κανείς ότι, ενώ πράγματι υπάρχει μια έμμεση αναγνώριση της γυναικείας εργασίας, ουσιαστικά, όμως, αυτή γίνεται με οικονομικούς όρους καθώς συνυπολογίζεται ως κομμάτι του αγορασθέντος μηχανήματος και όχι ως προσφορά μόχθου ενός φυσικού προσώπου, που πρέπει να συνυπολογίζεται και να αποτιμάται ως άξιος και ισότιμος εταίρος στην παραγωγική διαδικασία. Παρά λοιπόν το γεγονός ότι, στο πραγματικό πεδίο, οικογενειακή εκμετάλλευση και νοικοκυριό ως εργασιακοί χώροι αλληλοσυνδέονται, ο έμφυλος διαχωρισμός που εξακολουθεί να υφίσταται σε συμβολικό επίπεδο διατηρεί όχι μόνο αθέατη τη γυναικεία εργασία, αλλά αποσιωπά και πάλι το γυναικείο ρόλο.

Στο πλαίσιο αυτό και εστιάζοντας σε ένα άλλο εθνογραφικό παράδειγμα, έχει ενδιαφέρον να δει κανείς τον τρόπο αποτίμησης της γυναικείας εργασίας σε διαφορετικής δυναμικότητας νοικοκυριά, με διαφορετική ηλικία και διαφορετικό εκπαιδευτικό επίπεδο. Η περίπτωση αυτή αφορά νεότερες γυναίκες (κάτω των 40 ετών), υψηλότερου εκπαιδευτικού επιπέ-

9. Η αθέατη δηλαδή γυναικεία εργασία «εκτός αγρού» εξακολουθεί να υφίσταται. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει η Saugeres (2002), με αφορμή μια εμπειρική έρευνα σε μια αγροτική κοινότητα στη Ν. Γαλλία σχετικά με την ανδρική εξουσία και την τεχνολογία (τρακτέρ) στη γεωργία, το γεγονός ότι ο εκμηχανισμός των γεωργικών εργασιών έδιωξε τις γυναίκες-συμβοηθόντα μέλη από τα χωράφια, δημιούργησε την εντύπωση στον κόσμο ότι και οι γυναικείες αγροτικές δουλειές τελείωσαν. Ωστόσο, το να δουλεύεις στους αγρούς δεν είναι η μόνη μορφή αγροτικών εργασιών, ιδιαίτερα στις δυτικοευρωπαϊκές χώρες όπου κυριαρχεί η κτηνοτροφία και η γυναικεία παρουσία είναι ιδιαίτερα απαραίτητη για τις βοηθητικές εργασίες (άρμεγμα, τάισμα). Όμως, δεδομένου ότι οι καλλιεργητικές εργασίες θεωρούνται η κυρίαρχη αγροτική δραστηριότητα και το τρακτέρ σύμβολο εξουσίας και το χωράφι αποκλειστικά «ανδρικός χώρος», η συμμετοχή των γυναικών εκτός αυτού του ανδρικού χώρου εργασίας περιθωριοποιείται ακόμα περισσότερο και γίνεται αόρατη είτε πρόκειται για τα κοπάδια (φροντίδα των ζωντανών), είτε για τον οικιακό χώρο (παραγωγή προϊόντων αυτοκατανάλωσης). Την παρατήρηση αυτή θα μπορούσαμε να την επεκτείνουμε στο δικό μας εθνογραφικό παράδειγμα, όπου η χρησιμοποίηση της εργατικής δύναμης των μεταναστών, ως συμπληρωματικός παραγωγικός συντελεστής της τεχνολογίας, ενισχύει τους «αθέατους» ρόλους της γυναικείας απασχόλησης στην εκμετάλλευση.

δου (απόφοιτες Λυκείου ή/και Τεχνικής Σχολής) και για μεγάλες εκμεταλλεύσεις επιχειρηματικής οργάνωσης που απασχολούν μεγάλο αριθμό αλλοδαπών αγροργατών. Οι γυναίκες εδώ φαίνεται ότι αναλαμβάνουν κάποιες επιτελικές εργασίες οργανωτικής/γραμματειακής υποστήριξης της εκμετάλλευσης την ίδια στιγμή που ο σύζυγος, αποδεσμευμένος από τις αγροτικές ενασχολήσεις χάρη στους μετανάστες, κινητοποιείται εκτός εκμετάλλευσης προς εξεύρεση νέων συνεργατών και αγορών. Έτσι, οι αγρότισσες-σύζυγοι μπορούν να αναλάβουν εργασίες που θεωρούνται ότι συνάδουν με κατεξοχήν γυναικεία προσόντα (διαχειριστικές ικανότητες «ίδιον της νοικοκυροσύνης», υπομονή «να ακούει τους άλλους», κοινωνικότητα, επιδεξιότητα να κάνει πολλά πράγματα μαζί, κ.λπ.), όπως τα γραμματειακά και τα λογιστικά της εκμετάλλευσης, και πάλι, όμως, «στα μετόπισθεν» και σε θέση εξάρτησης από τον σύζυγο-αρχηγό της εκμετάλλευσης (Daune-Richard, 1998). Το επόμενο εθνογραφικό παράδειγμα είναι χαρακτηριστικό. Πρόκειται για τη Μαρίνα, 37 ετών, παντρεμένη και μητέρα 2 παιδιών. Ο σύζυγος-παραγωγός 130 στρ. κηπευτικών ταξιδεύει με ιδιόκτητο φορτηγό-ψυγείο σε όλη την Ελλάδα για την προώθηση των προϊόντων του. Εκείνη αναλαμβάνει «στα μετόπισθεν», στην αποθήκη της αυλής του σπιτιού τους, τη διεκπεραίωση των παραγγελιών: με εφόδια το κομπιουτεράκι και το κινητό τηλέφωνο παρακολουθεί επισταμένως το ζύγισμα των τσουβαλιών, τη συμπλήρωση των τιμολογίων, την είσπραξη των χρημάτων, κ.λπ.. Το άγχος να συνδυάσει οικογενειακές και «επαγγελματικές» υποχρεώσεις αποτυπώνεται στο λόγο της:

«Από τότε που ήρθαν οι μετανάστες, τα στρέμματα που βάζουμε αυξηθήκαν κατά πολύ. Μας έδωσαν πολλά και φθηνά χέρια οι ξένοι εργάτες. Ο άνδρας μου ανοίχτηκε και σε άλλες δουλειές. Έχει αγοράσει φορτηγό ψυγείο και πηγαίνει σε διάφορα μέρη της Ελλάδας για να πουλήσει τα προϊόντα μας. Πάνε καλά οι δουλειές μας δόξα τω θεώ. Σκέφτεται να αγοράσει και δεύτερο φορτηγό και να βάλει οδηγό επάνω για να καλύπτει περισσότερες αγορές. Όλα τα πράγματα, όμως, έχουν ένα κόστος, αφού εγώ αναγκάζομαι το μεγαλύτερο διάστημα του καλοκαιριού να είμαι εδώ στην αποθήκη για να εποπτεύω τις εργασίες. Όλα αυτά για μένα στην αρχή ήταν ένας πραγματικός Γολγοθάς, γιατί, παράλληλα, είχα και τις υποχρεώσεις του νοικοκυριού, πλύσιμο, μαγείρεμα, φροντίδα παιδιών και σπιτιού. Περισσότερη είναι η ψυχολογική κούραση καθώς είχα 5 χρόνια να πάω καλοκαιρινές διακοπές. Μόνο πέρυσι κατάφερα να πάω με τα παιδιά 10 μέρες στην Αρχίτσα στην Εύβοια και αυτό γιατί ο άνδρας μου δεν έκανε πολλά δρομολόγια με το φορτηγό, μιας και η παραγωγή τον προηγούμενο χρόνο δεν πήγε καλά».

Εξίσου ενδιαφέρουσα είναι και η άποψη του συζύγου της Μαρίνας, του Κώστα:

«Οι μετανάστες έφεραν τα πάνω κάτω στη δουλειά μας. Μας έδωσαν ώθηση αλλά δημιουργήθηκαν και νέες ανάγκες. Εγώ αναγκάζομαι να αφήνω πίσω τη γυναίκα μου για να έχω έναν άνθρωπο έμπιστο. Η αλήθεια είναι όμως ότι δεν είναι συνθήκες για μια νέα γυναίκα να συναναστρέφεται μετανάστες και εμπόρους. Και εγώ δεν θέλω να κουράζεται έτσι, αλλά τι να γίνει αφού το καλοκαίρι με τα κηπευτικά υπάρχει τρέξιμο. Υπάλληλοι στην επιχείρησή μας είμαστε και όλοι πρέπει να δουλέψουμε, και εγώ και η γυναίκα και τα παιδιά άμα χρειαστεί».

Οι νέες υποχρεώσεις της συγκεκριμένης γυναίκας που προέκυψαν από την περαιτέρω εντατικοποίηση/καθετοποίηση της γεωργικής εκμετάλλευσης αναδεικνύουν και πάλι το ζήτημα της μη-αμειβόμενης και εν πολλοίς «αθέατης» εργασίας των αγροτισσών. Με αφορμή την απασχόληση των μεταναστών και την αποδέσμευση των παραγωγών από τις αγροτικές ενασχολήσεις, παρακολουθούμε παράλληλα την επανεργοποίηση των γυναικών, μέσα από νέες «άτυπες εξειδικεύσεις» της γεωργικής εκμετάλλευσης, αλλά και τον περαιτέρω εγκλωβισμό τους στον ευρύτερο οικιακό χώρο (αποθήκη-«γραφείο»). Στην περίπτωση λοιπόν της Μαρίνας, η σύζυγος μπορεί να συμβάλει μέσα από μια πιο αναβαθμισμένη θέση στη διαχείριση της εκμετάλλευσης (λογιστικά-«δουλειά γραφείου»), η απασχόλησή της, όμως, είναι εξίσου δεσμευτική. Ο σύζυγος, από τη μια, δεν θέλει να εργάζεται και αναγνωρίζει ότι για μια νέα γυναίκα δεν είναι δουλειά αυτή «ανάμεσα σε εμπόρους και μετανάστες», αλλά, ταυτόχρονα, τη θεωρεί «απαραίτητη υπάλληλο στην επιχείρηση», χωρίς ωστόσο αμοιβή. Επιβεβαιώνεται, για άλλη μια φορά, ότι οι γυναικείες εργασίες αντιμετωπίζονται ως υποδεέστερες αποτελώντας το υπόβαθρο βάσει του οποίου οι άνδρες ορίζουν τις ανδρικές τους ταυτότητες (Saugères, 2002, σ. 156). Πολύ περισσότερο, τώρα, που τεχνολογία και μετανάστες απομάκρυναν τις γυναίκες από τον ορατό χώρο του χωραφιού, ενώ οι εργασίες τους περιορίζονται συμβολικά και πραγματικά στον οικιακό χώρο ή την προέκτασή του.

Βεβαίως, θα πρέπει να επισημανθεί ότι τα παραπάνω εθνογραφικά παραδείγματα δεν συνιστούν αντιπροσωπευτικές τάσεις που χαρακτηρίζουν την καθολική λειτουργία και οργάνωση των αγροτικών νοικοκυριών στην κοινότητα. Είναι, όμως, ενδεικτικά, στο βαθμό που αναδεικνύουν την πολυμορφία και την πολύπλοκη δομή που χαρακτηρίζουν τις διαφορετικές αγροτικές εκμεταλλεύσεις, όσο και των διαφορετικών οικονομικο-

κοινωνικών προτεραιοτήτων και οικογενειακών στρατηγικών. Παράλληλα, έχει ενδιαφέρον να διερευνηθεί και μια πολιτισμική διάσταση αυτών των στρατηγικών, στο βαθμό που αυτές ενδέχεται να σχετίζονται με την επανατοποθέτηση των σχέσεων ανάμεσα στα φύλα και τις εντόπιες μορφές πρόσληψης της έμφυλης ταυτότητας στο χώρο και στο χρόνο. Με αφορμή, λοιπόν, την έμμεση –αλλά με οικονομικούς όρους– αναγνώριση της γυναικείας συμβολής στη λειτουργία νοικοκυριού και εκμετάλλευσης, επιχειρούμε να ανιχνεύσουμε τη δυναμική της διαπραγμάτευσης των έμφυλων σχέσεων στον οικιακό και εξω-οικιακό χώρο και την ενδεχόμενη επανα-συγκρότηση της αυτοαντίληψης ανδρών και γυναικών.

3. ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΕΣ ΑΝΑΠΑΡΑΣΤΑΣΕΙΣ ΤΟΥ ΦΥΛΟΥ. Η ΕΠΑΝΑ-ΔΙΑΠΡΑΓΜΑΤΕΥΣΗ ΤΩΝ ΕΜΦΥΛΩΝ ΣΧΕΣΕΩΝ ΚΑΙ ΟΙ ΕΝΤΟΠΙΕΣ ΜΟΡΦΕΣ ΠΡΟΣΛΗΨΗΣ ΤΗΣ ΕΜΦΥΛΗΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑΣ ΣΤΟ ΧΩΡΟ ΚΑΙ ΣΤΟ ΧΡΟΝΟ

Υπό το πρίσμα της ενεργοποίησης της εργατικής δύναμης των γυναικών –με αφορμή την απασχόληση των μεταναστών– φαίνεται να επανέρχεται ένα «παραδοσιακό πρότυπο» για τη συμβολή και αποτίμηση της γυναικείας εργασίας στο νοικοκυριό και την εκμετάλλευση που παραπέμπει σε μια πρότερη πολιτισμική αναπαράσταση για το γυναικείο φύλο. Προς αυτή την κατεύθυνση διαφωτιστικές είναι οι απόψεις εκείνων των ανδρών και γυναικών που βρίσκονται στην ίδια ηλικιακή κατηγορία με τον κυρ-Στάθη, δηλαδή άνω των 60 ετών. Ενδεικτική είναι η άποψη του κυρ-Πέτρου, ο οποίος αναφέρεται στο συζυγικό ρόλο της γυναίκας μέσα από το γάμο τα παλιά χρόνια:

«Εμείς τότε όταν θέλαμε να παντρευτούμε δεν κοιτάγαμε ούτε ομορφιές, ούτε λούσα. Οι εποχές ήταν δύσκολες και κοιτάγαμε να βρούμε γυναίκες που να στέκονται δυνατά στα προβλήματα του συζύγου, του νοικοκυριού και του χωραφιού. Εκείνα τα δύσκολα χρόνια τράβαγε καλά η γυναίκα. Έδινε λύσεις τότε που δεν υπήρχαν οι μηχανές και οι μετανάστες. Έσκαβε στο χωράφι, έφτιαχνε τα παιδιά για το σχολείο, μαγείρευε για τους εργάτες, ζύμωνε ψωμί για το φούρνο, μαγείρεμα στα ξύλα, έπλενε στη σκάφη και ζέσταινε το καζάνι για να κάνουν μπάνιο τα παιδιά».

Το ίδιο διαφωτιστική είναι και η άποψη μιας γυναίκας της ίδιας ηλικιακής κατηγορίας, της κυρίας Ελένης, η οποία επισημαίνει:

«Τότε, εμείς οι γυναίκες, δουλεύαμε στα χωράφια, μαγειρεύαμε για τους εργάτες, κρατάγαμε το νοικοκυριό, φροντίζαμε τα παιδιά, και όχι με τις ευκολίες που υπάρχουν σήμερα. Εγώ ήμουν η πρώτη γυναίκα που οδήγησε τρακτέρ στο χωριό, αφού υποχρεώθηκα να μάθω λόγω της ανάγκης. Τότε, βλέπεις, δεν υπήρχαν πολλά εργατικά χέρια και για να βοηθήσω και να ξεκουράσω τον άνδρα μου, έπρεπε λοιπόν να μάθω να κάνω και αντρικές δουλειές. Και σαν να μην έφταναν όλα αυτά, είχα από πάνω μου και τα πεθερικά μου που με ελέγχανε συνεχώς. Στα μέρη μας, βλέπεις, η νύφη πάει στο σπίτι του γαμπρού».

Η απασχόληση λοιπόν των αλλοδαπών στην κοινότητα συντελεί, για ορισμένα αγροτικά νοικοκυριά και συγκεκριμένα εκείνα των χαμηλών εισοδημάτων, στην επανεμφάνιση χειρωνακτικών μορφών εργασίας των γυναικών (επαναδραστηριοποίηση του λαχανόκηπου, τυροκόμηση, μαγείρεμα για τους εργάτες κ.λπ.) στο επίπεδο της εκμετάλλευσης. Πρόκειται για δραστηριότητες που γίνονται η αφορμή για ορισμένες γυναίκες της ηλικιακής κατηγορίας άνω των 60 ετών να εννοιολογήσουν τον εαυτό τους, ενεργοποιώντας αναπαραστάσεις για τη γυναικεία ταυτότητα και, συγκεκριμένα, για το πώς οριζόταν η καλή νύφη για τη συγκεκριμένη ηλικιακή κατηγορία. Με λίγα λόγια, ο ορισμός της καλής νύφης-συζύγου εστίαζε σ' ένα «παραδοσιακό» μοντέλο το οποίο οικοδομούνταν γύρω από τις αξίες της «δουλευταρούς», της «αντρογυναίκας», της «μάνας» και της «νοικοκυράς». ¹⁰ Αξίες, που, σε συνδυασμό με τις πολιτισμικές διαστάσεις της πατροτοπικής εγκατάστασης (έλεγχος της νύφης από την πεθερά), αποτελούσαν ουσιαστικά συνδηλώσεις της υποδεέστερης κοινωνικής θέσης των γυναικών έναντι των ανδρών.

Αυτό σήμερα συνιστά σημαντική πολιτισμική παράμετρο στο βαθμό που έρχεται να αντιπαρατεθεί μ' ένα νέο πεδίο διαπραγμάτευσης των

10. Αυτό το «παραδοσιακό» μοντέλο επιλογής νύφης-συζύγου δεν αποτελούσε στο παρελθόν ιδιαιτερότητα της κοινότητας. Και σε άλλες αγροτικές περιοχές αποτελούσε συνηθισμένη πρακτική των ανδρών εν όψει ενός γάμου. Χαρακτηριστική περίπτωση αποτελεί το θεσσαλικό χωριό Πουρνάρι που μελέτησε, τη δεκαετία του 1970, η Handman (1987, σ. 135), όπου η ίδια διαπιστώνει «Οι περισσότεροι από τους άνδρες στο Πουρνάρι παντρεύονται μάλλον προίκα και εργατική δύναμη, παρά μια ανθρώπινη ύπαρξη από σάρκα και αίμα». Ο Παπαταξιάρχης (1998, σ. 52, 83), σε μια βιβλιογραφική επισκόπηση σχετικά με τις ανθρωπολογικές μελέτες που αναλύουν τη γυναικεία εργασία στην Ελλάδα (έως το 1991), σημειώνει ότι συχνά η αγροτική εργασία (αλλά και η εξω-αγροτική) εξυπηρετεί το σχηματισμό της προίκας, ως εκ τούτου δε η εξω-οικιακή εργασία νομιμοποιείται ως όψη της οικιακής ταυτότητας.

έμφυλων ρόλων που συνδέεται άμεσα με την έκδηλη προσδοκία των νέων γυναικών να παντρευτούν εκτός της κοινότητας και μη αγρότη. Η προσδοκία των νέων γυναικών να εγκαταλείψουν την κοινότητα και να συνάψουν γάμο εκτός αυτής έρχεται σε αντίθεση με τις επιθυμίες των νέων ανδρών να παραμείνουν στο χωριό. Επιθυμίες που σε μεγάλο βαθμό σχετίζονται, αφενός, με τη δυναμική εικόνα της σύγχρονης εκμηχανισμένης γεωργίας και, αφετέρου, με τον ανδροτοπικό χαρακτήρα της κοινότητας.¹¹ Πράγματι, η πατροτοπική εγκατάσταση και η έντονη ανδρική κυριαρχία στη συλλογική ζωή της κοινότητας ασκούν σημαντική επίδραση στη διαμόρφωση της προσωπικότητας του άνδρα. Το μεγαλύτερο μέρος των χωραφιών και μάλιστα των καλύτερων μεταβιβάζεται από πατέρα σε γιο όπως και το πατρικό σπίτι στο οποίο θα εγκατασταθεί η νύφη.¹² Για τους Δροσοπηγιώτες η ύπαρξη και διαιώνιση του πατρικού ονόματος της οικογένειας έχουν μεγάλη σημασία. Όνομα, χωράφια και περιουσία αποτελούν τα δομικά μέρη της ταυτότητας των ανδρών και περιβάλλονται από μια ιερότητα καθώς σ' αυτά είναι καταγεγραμμένη στη μνήμη του καθενός η ζωντανή ιστορία της κάθε οικογένειας.¹³ Και όπως χαρακτηριστικά λένε οι νέοι αγρότες στην κοινότητα:

«Οι παλπούδες και οι πατεράδες μας έδωσαν μάχες και μάτωσαν για να κρατήσουν τη γη και τα σύνορά της από τους τοκογλύφους και τις τράπεζες».

11. Το στοιχείο αυτό, της κινητικότητας των νέων γυναικών σε αντιδιαστολή με τη χωρική ακινησία των ανδρών, ενέχει από μόνο του αντίφαση και δημιουργεί ρήξη στην εικόνα και την αυτοεκτίμηση των νέων αγροτών. Όπως αναφέρει σχετικά η Lagoire (2001, σ. 224) για την ιρλανδέζικη ύπαιθρο (που επίσης γνώρισε μεγάλη αγροτική έξοδο και εξωτερική μετανάστευση), στις λαϊκές κοινωνικές κατασκευές οι ερμηνείες της κινητικότητας ως έκφρασης δύναμης, ηρωισμού και ελευθερίας συνδέονται με τους άνδρες μετανάστες. Γεγονός που ενισχύει την παραδοσιακή σύνδεση της γυναικείας φύσης με το σπίτι και τα χωρικά όρια. Πρόσφατα τα δεδομένα αλλάζουν και οι γυναίκες αναζητούν εργασία εκτός γεωργίας και, ει δυνατόν, εκτός αγροτικού χώρου.

12. Η μετακίνηση των γυναικών από την πατρική τους εστία σε αυτή του συζύγου και των πεθερικών έχει εντοπιστεί και σε άλλες αρβανίτικες κοινότητες. Για τις πολιτισμικές διαστάσεις αυτής της μετακίνησης καθώς και για ζητήματα συγκρότησης των έμφυλων ταυτοτήτων σε αυτές τις κοινότητες, βλ. Gefou-Madianou, 1992· Gefou-Madianou, 1999· Gefou-Madianou και Toundassaki, 2002.

13. Η Γκέφου-Μαδιανού (1996 και 2003, σελ.160), στην έρευνά της για την μεσογείτικη κοινωνία στην Αττική, επισημαίνει ότι η πατρική περιουσία (χωράφια και σπίτι) είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με την ταυτότητα των ανδρών και όπως χαρακτηριστικά σημειώνει «για τους Μεσογείτες το σπίτι αποτελεί αναπόσπαστο μέρος της ταυτότητας του άνδρα και το κτίζει για να βάλει τη γυναίκα του μέσα».

Ενδεικτική είναι και η ονοματολογία με την οποία χωρίζεται ο κάμπος της κοινότητας, αφού υπάρχουν τα Κατσελείκα, τα Σαμπαναίικα, τα Σφυριδαίικα, τα Σκουρταναίικα χωράφια. Η κάθε οικογένεια, λοιπόν, στο πρόσωπο του γιου βλέπει και αναγνωρίζει όχι μόνο το συνεχιστή του πατρικού ονόματος αλλά και τον υπερασπιστή των κόπων, της τιμής και της ιστορίας που περιβάλλουν τον οικογενειακό κλήρο. Πολύ περισσότερο, σήμερα, που οι προοπτικές της γεωργίας έλκουν έναν νέο παραγωγό να παραμείνει στο χωριό. Και, όπως υποστηρίζει ο Νίκος, ένας δυναμικός παραγωγός, 38 ετών και ανύπαντρος:

«Αυτή τη στιγμή έχω μια υποδομή εκατομμυρίων και δουλειά στρωμένη. Γιατί να τα παρατήσω και να κάνω κάτι άλλο ρισκάροντας; Εξάλλου τα βιώματά μου είναι εδώ στα χωράφια. Το χωριό μου το αγαπάω και δεν το αλλάζω με τίποτα. Είναι κατά κάποιον τρόπο δικό μου, μου ανήκει και του ανήκω. Θέλω να κάνω οικογένεια εδώ αλλά δεν υπάρχουν κοπέλες γιατί φεύγουν».

Πράγματι, σήμερα στην κοινότητα εντοπίζεται ένα οξύτατο πρόβλημα σύναψης γάμων και είναι χαρακτηριστικό ότι ο τελευταίος έγινε πριν 8 χρόνια. Έτσι, οι περισσότεροι άνδρες ηλικίας έως 40 περίπου ετών είναι ανύπαντροι, την ίδια στιγμή που οι κοπέλες αναζητούν μια καλύτερη ζωή στην πόλη (σπουδές, εργασία-συχνά ανειδίκευτη και κακοπληρωμένη, γάμος). Το γεγονός αυτό προκαλεί ανησυχίες όχι μόνο στους ίδιους αλλά και στους ηλικιωμένους αγρότες. Οι τελευταίοι μάλιστα εκφράζουν την αγωνία τους για τη διαίωνιση του οικογενειακού κλήρου και του πατρικού ονόματος:

«Λιγοστεύει ο κόσμος στα χωράφια και η γεωργία χάνεται. Τα παιδιά μας μένουν ανύπαντρα και δεν θα υπάρξουν απόγονοι. Θα ερημώσει ο τόπος και η ιστορία του χωριού θα χαθεί».

Η διατήρηση της γεωργίας και κατ' επέκταση η συνέχεια της κοινότητας και του κοινωνικού δεσμού εξαρτώνται, ανάμεσα σε άλλα, και από την αναπαραγωγή της οικογένειας, η οποία όμως φθίνει σημαντικά, γεγονός που οι άνδρες αποδίδουν στην απροθυμία των γυναικών να συνάψουν γάμο μαζί τους. Για τους περισσότερους άνδρες, μάλιστα, η συγκεκριμένη στάση των νέων γυναικών είναι και ακατανόητη, όπως υποστηρίζει ο Πέτρος, ένας από τους ανύπαντρους άνδρες της κοινότητας:

«Σήμερα στο χωριό υπάρχουν ιδανικές συνθήκες για να μείνει μια κοπέλα. Η γυναίκα σήμερα είναι ξεκούραστη γιατί δεν χρειάζεται να δουλεύει όπως οι γυναίκες κάποτε. Μπορεί να αφοσιωθεί άνετα στο μέγαλωμα των παιδιών, αφού υπάρχουν οι ξένοι και κάνουν όλες τις

δουλειές. Ακόμα και τα πεθερικά δεν μένουν πια στην ίδια στέγη με το ζευγάρι, αλλά σε παρακείμενο σπιτάκι της αυλής για να μην δημιουργούνται τσακωμοί όπως παλιά. Και αυτό το πρόβλημα λοιπόν λύθηκε. Αλλά και τα σπίτια μας σήμερα είναι καλόγουστα χτισμένα και επιπλωμένα με όλα τα κομψόρ. Ακριβά σαλόνια, κρεβατοκάμαρες, εντοιχισμένες ηλεκτρικές συσκευές, home cinema και άλλα πολλά. Ό,τι ταιριάζει δηλαδή σε μια γκλαμουράτη γυναίκα. Με λίγα λόγια η νύφη μπαίνει μέσα σε ένα νοικοκυριό έτοιμο. Παρόλα αυτά οι κοπέλες δεν θέλουν να παντρευτούν εδώ».

Είναι χαρακτηριστικό πως οι νέοι άνδρες που είναι σε ηλικία γάμου έχουν επενδύσει στα σπίτια τους σημαντικά χρηματικά ποσά για την οργάνωση ενός πλήρους νοικοκυριού. Αυτό δεν είναι κάτι νέο για την κοινότητα, αφού ο άνδρας εξαιτίας της πατροτοπικής εγκατάστασης πάντα ετοίμαζε το σπίτι πριν το γάμο. Παρόλα αυτά, η νύφη συνέβαλλε καθοριστικά στον εξοπλισμό του νοικοκυριού μεταφέροντας τα προικιά της. Σήμερα, ωστόσο, διαπιστώνεται μια σημαντική παρέκκλιση από το «παραδοσιακό» γαμήλιο μοντέλο (συμβολή της νύφης στον εξοπλισμό του νοικοκυριού), καθώς αρκετοί άνδρες που είναι σε ηλικία γάμου επενδύουν σημαντικά ποσά σε οικοσκευές –σε αρκετές περιπτώσεις δάνεια από αστικά πρότυπα– αναδεικνύοντας ουσιαστικά εαυτούς σε κύριους και αποκλειστικούς διαμορφωτές του νοικοκυριού. Οι επενδύσεις αυτές παρουσιάζουν ξεχωριστή συμβολική αξία στο βαθμό που σχετίζονται με τον τρόπο με τον οποίο αρκετοί ανύπαντροι άνδρες της κοινότητας επιλέγουν να ανταποκριθούν στην πρόκληση της επιθυμίας που εκδηλώνουν οι γυναίκες να αποχωρήσουν από την κοινότητα. Πράγματι, επισκεπτόμενος κανείς ένα τέτοιο σπίτι, θα μπορούσε να διαπιστώσει έναν εντυπωσιακά μοντέρνο εσωτερικό διάκοσμο με ιδιαίτερη ποιότητα και γούστο. Με αφορμή, λοιπόν, τη δημοσιοποίηση της πρόσφατης ανακαίνισης του σπιτιού του, ένας ανύπανδρος παραγωγός, ο Λεωνίδας, 38 ετών, επισημαίνει:

«Ήθελα η ανακαίνιση του σπιτιού μου να περιλαμβάνει μοντέρνες οικοσκευές και σύγχρονη διακόσμηση. Η ποιότητα στα είδη των αντικειμένων ήθελα να είναι ξεχωριστή και επιλεγμένα με καλό γούστο. Γι' αυτό προσέλαβα διακοσμήτρια, η οποία με κατεύθυνε σε ονομαστά μαγαζιά της Αθήνας για να τα αγοράσω. Έτσι το σπίτι είναι έτοιμο να υποδεχτεί τη γυναίκα που θα παντρευτώ. Γιατί αυτό που λείπει πια από εδώ μέσα είναι μια λουσάτη γυναίκα. Μια γυναίκα που να εκτιμήσει όλα αυτά που έχω ετοιμάσει. Μια κυρά για να τα χαρεί μαζί μου. Μια κυρά που δεν θα χρειαστεί να υποφέρει και να κουράζεται όπως

οι μανάδες μας κάποτε, που το λουτρό ήταν στον κήπο και έπλεναν στη γούρνα της αυλής. Μια κυρά που θα μεγαλώσει άνετα και εύκολα τα παιδιά της. Αλλά είναι δύσκολο ρε παιδί μου να βρεις γυναίκα σήμερα στο χωριό. Όλες θέλουν να φύγουν».

Θα μπορούσε να υποστηρίξει κανείς ότι τόσο η πρόσφατα διαμορφωμένη πρακτική της ξεχωριστής διαμονής του ζευγαριού από τα πεθερικά όσο και η πρακτική της κύριας προετοιμασίας ενός σύγχρονου και μοντέρνου νοικοκυριού από τους ανύπανδρους άνδρες, η συνακόλουθη υιοθέτηση συγκεκριμένων καταναλωτικών προτύπων (επίπλωση σπιτιού σύγχρονου design, αγορά ακριβών αυτοκινήτων, διασκέδαση σε στέκια αστικού κέντρου κ.λπ.) και, κυρίως, η δημοσιοποίηση της συνολικής καταναλωτικής τους συμπεριφοράς συνιστούν στρατηγικές στις οποίες οι ίδιοι επιδίδονται προκειμένου να εμπλουτίσουν τα διαπραγματευτικά τους προνόμια και να επανορίσουν τα όρια διαχείρισης των σχέσεών τους με τις υποψήφιας νέες, ώστε να τις πείσουν να παντρευτούν αγρότη και να μείνουν στο χωριό. Παράλληλα, και υπό την πίεση των πολιτισμικών επιβαρύνσεων της ανδροτοπικότητας (συνέχιση του οικογενειακού κλήρου και του πατρικού ονόματος μέσω απογόνων κ.λπ.), διαπιστώνεται και μια μεταστροφή στα κριτήρια επιλογής εκ μέρους των ανδρών. Φαίνεται, λοιπόν, πως δεν επιλέγουν με βάση το «παραδοσιακό» μοντέλο το οποίο οικοδομούνταν γύρω από τις αξίες της γυναίκας που «τραβούσε» στην εργασία, γιατί πολύ απλά σήμερα υπάρχουν οι μετανάστες που κάνουν όλες τις δουλειές. Έτσι, το κριτήριο επιλογής μιας υποψήφιας συζύγου διαμορφώνεται με βάση ένα νέο αστικό γαμήλιο μοντέλο το οποίο οικοδομείται όχι πια από τις αξίες της «δουλευταρούς» και της «αντρογυναίκας», αλλά από τις αξίες της «μάνας», της «νοικοκυράς», αλλά και της «περιποιημένης» και «λουσάτης» γυναίκας που θα μεγαλώσει τα παιδιά της άνετα σε ένα καλόγουστο σπίτι, πλήρως προετοιμασμένο και εξοπλισμένο από τον άνδρα. Το υψηλό, όμως, ποσοστό των νέων ανύπαντρων ανδρών έρχεται να αποκαλύψει πως τελικά δεν κατορθώνουν να πείσουν τις νέες γυναίκες να τους παντρευτούν. Ένα γενικότερο πλαίσιο ερμηνειών που θα μπορούσε να αιτιολογήσει τις αρνήσεις των γυναικών δίνεται από δύο νέες ανύπανδρες κοπέλες του χωριού, την Μαρία και την Άννα, 27 και 23 ετών αντίστοιχα. Η Μαρία εργάζεται στα Οινόφυτα ως ιδιωτική υπάλληλος σε μια επιχείρηση και η Άννα σπουδάζει οικονομικά στην Αθήνα:

Μαρία: «Δεν υπάρχει κάτι να με κρατήσει στο χωριό. Μια νέα κοπέλα καλοβαλμένη μπορεί να μείνει εδώ στα χωράφια ανάμεσα σε Ινδούς, Πακιστανούς και Αλβανούς; Και αν κάποια στιγμή ο άνδρας μου πει

μαγειρεύει για τους εργάτες, εγώ πρέπει να κάνω ό,τι κάνανε οι μανάδες μας; Να γίνω νοικοκυρά στο σπίτι να φροντίζω τα παιδιά και να μαγειρεύω για Ινδούς και Αλβανούς; Γιατί να τα κάνει αυτά μια νέα κοπέλα, αφού σήμερα μπορεί να σπουδάξει, να έχει τη δική της δουλειά, το δικό της αυτοκίνητο, το δικό της εισόδημα για να ντύνεται όπως θέλει και να πηγαίνει ξέρω 'γω στο γυμναστήριό της στη Χαλκίδα; Εξάλλου οι παραγωγοί μπορεί να έχουν γίνει αφεντικά και επιχειρηματίες αλλά ουσιαστικά και πάλι αγρότες είναι που ζουν μέσα στην αβεβαιότητα του αγροτικού επαγγέλματος. Με Αλβανούς και Πακιστανούς συναναστρέφονται. Πάλι τα χωράφια είναι η δουλειά τους».

Άννα: «Μια νέα κοπέλα δεν μπορεί να κάτσει στο χωριό σήμερα. Δεν υπάρχει χώρος για να βγει η γυναίκα έξω και να διασκεδάσει στο χωριό. Το βράδυ η πλατεία, οι ταβέρνες και η καφετέρια γεμίζουν με Αλβανούς, Ρουμάνους Πακιστανούς και Ινδούς εργάτες. Μπορεί μια παρέα κοριτσιών να βγει και να πιει καφέ σε αυτό το περιβάλλον που δεν λείπουν οι φωνές και οι τσακωμοί; Αλλά και οι μετανάστες να μην υπήρχαν, πάλι δεν θα μπορούσαμε να βγούμε μόνες μας γιατί θα μας κόλλαγαν τη ρετσινιά της εύκολης γυναίκας που βγαίνει για καφέ και ψάχνεται να ψωνιστεί. Αυτά οι άνδρες δεν τα έχουν ξεπεράσει ακόμα και σε αρκετούς δεν αρέσει η γυναίκα να βγαίνει έξω μόνη της ή με φίλες της. Υπάρχει στο χωριό ακόμα η παραδοσιακή νοοτροπία που θέλει μια γυναίκα να στιγματίζεται άσχημα όταν βγαίνει έξω μόνη της για καφέ. Τη θεωρούν εύκολη να ενδώσει».

Παράλληλα λοιπόν με τις ποικίλες πολιτισμικές και κοινωνικοοικονομικές ανακατατάξεις που εντοπίζονται στην κοινότητα τα τελευταία χρόνια, όπως η μετεξέλιξη των παραγωγών σε επιχειρηματίες, τα υπερτοπικά δίκτυα συνεργασίας με πολυεθνικές, η υιοθέτηση νέων αστικών καταναλωτικών προτύπων, οι καθημερινές μεταναστευτικές ροές κ.λπ. εξακολουθούν να υφίστανται σε σημαντικό βαθμό ορισμένες αντιλήψεις που σχετίζονται με τον κοινωνικό έλεγχο και περιορισμό, που η τοπική κοινωνία ασκεί στην κοινωνική και ατομική συμπεριφορά των γυναικών. Οι ίδιες, λοιπόν, αισθάνονται εγκλωβισμένες στο «κοινωνικό φαίνεσθαι» είτε για λόγους που σχετίζονται με τους ηθικούς περιορισμούς που η τοπική κοινωνία επιβάλλει στις νέες κοπέλες (Cowan, 1992, σ. 127-150), είτε για λόγους που σχετίζονται με το διακύβευμα της ηθικής και του κοινωνικού κεφαλαίου των οικογενειών από τις οποίες προέρχονται οι γυναίκες. Και αυτό δεν συμβαίνει μόνο στις ανύπαντρες αλλά και στις παντρεμένες γυναίκες. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η περίπτωση της Χριστί-

νας, 32 ετών, που είναι παντρεμένη με τον Γιώργο, 38 ετών, παραγωγό και έμπορο κηπευτικών. Η Χριστίνα το τελευταίο διάστημα έχει πιάσει δουλειά σε ένα φοροτεχνικό γραφείο της Θήβας, αξιοποιώντας το πτυχίο λογιστικής των ΤΕΙ Χαλκίδας. Η απόφασή της αυτή δεν βρίσκει σύμφωνο τον πεθερό της τον κύριο Νίκο, ενώ ο άνδρας της ο Γιώργος προσπαθεί να τηρήσει μια ενδιάμεση συμβιβαστική στάση. Όπως οι ίδιοι επισημαίνουν:

Χριστίνα: «Όλη μέρα κάθομαι μέσα στο σπίτι και τα παιδιά μου τις περισσότερες ώρες της ημέρας είναι με τους παππούδες τους και είναι χαρά τους να τα κρατάνε. Εγώ δεν κάνω σχεδόν τίποτα. Ο άνδρας μου τρέχει με τη δουλειά του και ή στο χωράφι θα είναι ή στην Αθήνα στην κεντρική αγορά. Μένω μόνη μου στο σπίτι και έχω βαρεθεί από τη ρουτίνα. Αποφάσισα να πιάσω δουλειά σε ένα φοροτεχνικό γραφείο για να σπάσω λίγο τη μονοτονία της καθημερινότητας. Δεν έχουμε ανάγκη από χρήματα, απλά το κάνω για μένα για να έχω ένα ενδιαφέρον γιατί τον τελευταίο καιρό είχαν πάθει τα νεύρα μου».

Νίκος (πεθερός της Χριστίνας): «Δεν θέλω να δουλεύει η νύφη μου. Με ενοχλεί, ρε παιδί μου, πώς το λένε; Θα αρχίσουν τα κουτσομπολιά στο χωριό ότι δεν έχουμε χρήματα να ζήσουμε και ότι βάζουμε τη γυναίκα να δουλεύει».

Γιώργος (σύζυγος της Χριστίνας): «Την καταλαβαίνω τη γυναίκα μου. Έχει και αυτή τα δίκια της. Όλη μέρα στο σπίτι μέσα κάθεται και της την έχει βαρέσει. Και στο χωριό δεν υπάρχει τίποτα για ψυχαγωγία. Αλλά από την άλλη, δεν μπορείς να παραβλέψεις και τα κουτσομπολιά που κάποια στιγμή θα έρθουν στα αυτιά σου. Υπάρχει ακόμα άσχημη νοοτροπία για μια γυναίκα που θέλει να δουλέψει μακριά από τον άνδρα της. Αρχίζουν τα υπονοούμενα ότι ο άνδρας δεν είναι ικανός να θρέψει την οικογένειά του ή ότι βρήκε δουλειά στην πόλη για να έχει την ευκαιρία να γκομενίζει. Αυτά ακόμα δεν τα έχουμε ξεπεράσει».

Σύμφωνα με τα παραπάνω, θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε πως οι νέες κοπέλες του χωριού κάνουν την επιλογή να παντρευτούν αγρότη στο χωριό θεωρούν ότι κινδυνεύουν να εγκλωβιστούν σ' έναν τόπο ελέγχου και περιορισμού των προσωπικών τους δυνατοτήτων και επιδιώξεων. Το παραδοσιακό οικογενειακό μοντέλο με τη γυναίκα (ως μάνα και σύζυγο) θεματοφύλακα της οικογενειακής ηθικής και αρμονίας (Du Boulay, 1986· Dubisch, 1983) εξακολουθεί να κατέχει, για αρκετούς από τους κατοίκους της κοινότητας, πρωτεύουσα σημασία στο σύστημα αξιών της, με αποτέλεσμα κάθε μορφής απόκλιση από αυτό (εξωστρέφεια των

γυναικών μέσω της διασκέδασης, έξοδος για καφέ) να επιφέρει τον κοινωνικό στιγματισμό συνολικά της οικογένειας.¹⁴ Παράλληλα, οι καθημερινές δραστηριότητες της εκμετάλλευσης στις οποίες εμπλέκονται αρκετές γυναίκες στην κοινότητα ενεργοποιούν στερεότυπα που παραπέμπουν στο παραδοσιακό μοντέλο γυναικείας υποτέλειας έναντι των ανδρών. Ταυτόχρονα, αυτό το μοντέλο που φαίνεται σε αρκετές περιπτώσεις να ενεργοποιείται (π.χ. μαγείρεμα για τους αγρογάτες) έρχεται μοιραία να συγκριθεί μ' ένα μοντέρνο μοντέλο γυναικείας χειραφέτησης, μέσω του οποίου αρκετές κοπέλες στην κοινότητα αυτοπροσδιορίζονται ως απελευθερωμένες και ανεξάρτητες, κυρίως μέσω της υιοθέτησης αστικών καταναλωτικών προτύπων και συμπεριφορών. Από την άλλη, η στενή και καθημερινή συναναστροφή των παραγωγών-επιχειρηματιών με αλλοδαπούς, που αποτελούν το εργατικό δυναμικό της αγροτικής επιχείρησης, φαίνεται να προκαλεί στη γυναικεία σκέψη συνειρμούς ταύτισης των αφεντικών με τους εργάτες, ανασύροντας αναπαραστάσεις ενός «ταλαίπωρου μεροκαματιάρη αγρότη» που εργάζεται στις λάσπες των χωραφιών για την επιβίωσή του. Πράγματι, δεν θα πρέπει να ξεχνάμε πως η αγροτική επιχείρηση δεν είναι αποσπασμένη από το αγροτικό νοικοκυριό σε μεγάλη απόσταση. Αντίθετα, το μεγαλύτερο μέρος της τεχνικής υποδομής, των αποθηκευτικών χώρων και των καταλυμάτων των εργατών βρίσκεται σε αρκετές περιπτώσεις εντός του περιβάλλοντος χώρου του νοικοκυριού. Αυτό πρακτικά σημαίνει πως αρκετές από τις συναλλαγές μεταξύ των εμπόρων, μεταναστών και του αγρότη επιχειρηματία γίνονται σε αυτόν ακριβώς το χώρο γεγονός που, σε αρκετές περιπτώσεις, επιβαρύνει αισθητικά ακόμα περισσότερο τη «σύγχρονη» γυναίκα. Και αν λάβουμε, μάλιστα, υπόψη τον τρόπο με τον οποίο οι νέοι αγρότες εννοιολογούν τον εαυτό τους –την ταυτότητά τους– ανάλογα με το χρόνο και το χώρο δράσης τους, τότε μπορούμε να ερμηνεύσουμε τον απαξιωτικό λόγο των γυναικών για το αγροτικό επάγγελμα. Όπως επισημαίνει, λοιπόν, ένας ανύπαντρος άνδρας του χωριού ο Νίκος:

«Όταν είμαι στο χωράφι δεν είναι λίγες οι φορές που αισθάνομαι να μοιάζω με τους εργάτες μου. Όπως την άλλη φορά που ενώ ψιχάλιζε χάλασε το τρακτέρ. Μέσα στις λάσπες εφτά Ινδοί πολεμάγαμε να το φτιάξουμε. Έξι εκείνοι και ένας εγώ εφτά. Τι τα θέλεις; Άμα είσαι στη

14. Αναφορικά με τον τρόπο με τον οποίο μπορεί να αξιολογηθεί αρνητικά η κοινωνικότητα των γυναικών σε μια τοπική κοινωνία και ειδικότερα για τους συνειρμούς που προκαλεί η εικόνα μιας γυναίκας μόνης σε μια καφετέρια, βλέπε Cowan (1998, σ. 73-98).

θάλασσα, ή στο ένα κύμα είσαι ή στο άλλο, όλη η θάλασσα αλμυρή είναι. Αυτά βλέπουν οι γυναίκες και θεωρούν τον αγρότη ως παρακατιανό. Θα το πει αυτό η γυναίκα. Θα πει χωριάτης είναι. Αυτό δεν είναι σωστό, γιατί αυτό είναι το επάγγελμά μας. Χωρικοί είμαστε, χωριάτες δεν είμαστε. Εγώ έχω ρίξει πολλή δουλειά στα χωράφια, έφτασα σήμερα να έχω 25 άτομα προσωπικό, συνεργάζομαι με επαγγελματίες εμπόρους, κάνω ταξίδια, έκτισα σπίτι μοντέρνο μόνος μου. Στον τομέα μου θεωρώ ότι είμαι επαγγελματικά επιτυχημένος, και, όμως, ακόμα δεν έχω κάνει οικογένεια. Δεν ξέρω τι άλλο να κάνω, τι άλλο να μεταχειριστώ. Αρχίζω και πιστεύω ότι αυτά που έχω καταφέρει είναι μάταια».

Παρόλη λοιπόν την μετεξέλιξη του Δροσοπηγιώτη παραγωγού σε δυναμικό επιχειρηματία-εργοδότη που συνεργάζεται με πολυεθνικές εταιρείες έχοντας αναβαθμίσει το κοινωνικοοικονομικό και παραγωγικό του status, δεν παύει παράλληλα να είναι ενίοτε και ένας εργάτης γης. Εκεί, λοιπόν, που μια επαγγελματική ιδιότητα μπορεί να εκλαμβάνεται ως καταξιωμένη, την ίδια στιγμή και υπό τη θέαση μιας άλλης οπτικής, η ίδια ιδιότητα μπορεί να προσλαμβάνεται ως απαξιωτική. Φαίνεται, λοιπόν, πως σήμερα ο παραγωγός στην κοινότητα παράλληλα με την ιδιότητα του εργοδότη αφεντικού συνυπάρχει κατά περίπτωση και με αυτήν του «λευκού Ινδού» υπό το βάρος της εικόνας του «ταλαίπωρου μεροκαματιάρη αγρότη» που εργάζεται στις λάσπες. Και ίσως να είναι αυτή η τελευταία ιδιότητα που, σε συνδυασμό με την αρνητική στερεοτυπική αντίληψη των ανδρών για τη σύγχρονη κοινωνική θέση των γυναικών, αποδυναμώνει στα μάτια των τελευταίων την εικόνα του πετυχημένου και δυναμικού επιχειρηματία, επιδρώντας αρνητικά στην απόφασή τους να παραμείνουν στο χωριό και να παντρευτούν κάποιον από τους συγχωριανούς τους.¹⁵ Έτσι, οι παραγωγοί ως ενεργοί δρώντες εμπλέκονται σε μια διαδικασία

15. Η Lagoire (2001, σ. 232), με αφορμή την έρευνά της σχετικά με τον «παραγκωνισμό» των αγροτών λόγω της εξόδου των νεαρών γυναικών από το γεωργικό χώρο, θεωρεί ότι η ανδρική ηγεμονία, που συνδέεται με την εξουσία των αγροτικών δραστηριοτήτων (αρχηγός εκμετάλλευσης) και τις παραδοσιακές έμφυλες κατανομές εργασίας, δέχεται σοβαρή απειλή, ενώ κάποιοι αγρότες χάνουν την αυτοεκτίμησή τους νιώθοντας ανίκανοι να εκπληρώσουν τους παραδοσιακούς ρόλους που τους αποδίδει η κοινωνία για οικογένεια και γεωργική εκμετάλλευση. Αυτή η κρίση ταυτότητας, που απορρέει από την αγροτική αναδόμηση (νέες οικονομικές δραστηριότητες) και τις αλλαγές στους έμφυλους ρόλους, φαίνεται να οδηγεί –μεταξύ άλλων συνεπειών, όπως η αβεβαιότητα και η πτώση των γεωργικών εισοδημάτων– στο φαινόμενο της κατάθλιψης και των αυτοκτονιών μεταξύ του ανδρικού πληθυσμού.

βιωματικών συγκρουσιακών εμπειριών μεταξύ του ατομικού και συλλογικού επαν-ορισμού του «εαυτού» τους, γεγονός που οδηγεί στη διαπίστωση ότι η συγκρότηση της αυτοαντίληψής τους είναι μια διαδικασία που βρίσκεται σε διαρκή εκκρεμότητα και υπόκειται σε συνεχή διαπραγμάτευση.

Η τάση των νέων γυναικών να αποχωρήσουν από την κοινότητα ερμηνεύεται από τις επιρροές ποικίλων πολιτισμικών και κοινωνικοοικονομικών μετασχηματισμών της σύγχρονης πραγματικότητας.¹⁶ Έτσι, για παράδειγμα, η παρουσία των μεταναστών συνεκτιμάται ως συναίτιο της αποχώρησης των γυναικών από την αγροτική εκμετάλλευση και της συνεπαγόμενης υπερτοπικής απομάκρυνσής τους από την κοινότητα. Οι αλλοδαποί αγροργάτες ήρθαν να αναδείξουν ή να φωτίσουν περαιτέρω τον τρόπο με τον οποίο στην κοινότητα συγκροτούνται τα πεδία διαπραγμάτευσης των έμφυλων σχέσεων στο χώρο και στο χρόνο. Με άλλα λόγια, οι μετανάστες, μαζί με τις πολιτισμικές επιβαρύνσεις της ανδροτοπικότητας, τα δάνεια αστικών καταναλωτικών προτύπων και συμπεριφορών, τα τοπικά ιδεολογικά μορφώματα, συνδιαμορφώνουν το πλαίσιο εντός του οποίου άνδρες και γυναίκες ως ενεργοί δρώντες επανα-διαχειρίζονται τις σχέσεις τους, επανατοποθετούν τα όρια δράσης των ρόλων τους, επαν-ορίζοντας, κατ' επέκταση, και την ίδια την ταυτότητά τους.

4. ΣΥΝΟΨΗ

Με αφορμή την απασχόληση αλλοδαπών αγροργατών στις εκμεταλλεύσεις της κοινότητας, το παρόν κείμενο επιχειρήσει να δώσει μια ερμηνεία των έμφυλων σχέσεων που επικρατούν σήμερα σε μια περιοχή της ελληνικής υπαίθρου. Η παρουσία των μεταναστών επέτρεψε την εντατικοποίηση και μεγέθυνση των γεωργικών εκμεταλλεύσεων, ενώ, από την άλλη, αποδέσμευσε ελεύθερο χρόνο για τους παραγωγούς ώστε ν' αναπτύξουν νέες τοπικές και υπερ-τοπικές επιχειρηματικές συνεργασίες και εμπορικές

16. Θα πρέπει να επισημανθεί πως το φαινόμενο της αποχώρησης των γυναικών (σπουδές, γάμος) δεν αποτελεί κάτι καινούργιο στο αγροτικό χώρο, καθώς ήδη από τη δεκαετία του 1950 καταγράφονται αντίστοιχα παραδείγματα. Ενδεικτικά, βλ. Friedl, 1962. Ωστόσο, αν κατά τις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες η μετανάστευση των γυναικών τελούσε υπό το βάρος της φτώχειας, της απουσίας εργασιακών ευκαιριών και της ανεπάρκειας φυσικών και κοινωνικών υποδομών, σήμερα, η αποχώρηση είναι κατά βάση επιλεκτική και σχετίζεται με την αποστροφή των γυναικών τόσο για τη γεωργία όσο και τον αγροτικό τρόπο ζωής, παρά την ανανεωμένη εικόνα μιας «πολυλειτουργικής» και συχνά «αναζωογονημένης» υπαίθρου, όπως στην περίπτωση της «δυναμικής» κοινότητας της Δροσοπηγής.

συναλλαγές. Υπό αυτό το πρίσμα, φωτίζεται ο μετασχηματισμός της ταυτότητας του παραγωγού από απλό καλλιεργητή σε επιχειρηματία-εργοδότη. Η πολυμορφία και η πολύπλοκη δομή, όμως, που χαρακτηρίζουν τις διαφορετικές εκμεταλλεύσεις έχουν ως αποτέλεσμα –σε ορισμένες απ’ αυτές– η απασχόληση των μεταναστών να προκαλεί την ενεργοποίηση μιας άλλης «εργατικής δύναμης σε εφεδρεία», αυτής των γυναικών, η οποία αξιοποιείται για τη μείωση του κόστους παραγωγής και, γενικότερα, την εύρυθμη λειτουργία της εκμετάλλευσης. Είτε πρόκειται για την επάνοδο «παραδοσιακών ενασχολήσεων» (π.χ. μαγείρεμα για τους εργάτες) είτε για νέες, εξειδικευμένες και επιτελικές (π.χ. «δουλειά γραφείου»). Καθώς, λοιπόν, η απασχόληση των μεταναστών οδηγεί, όπως δείξαμε, σε εκσυγχρονισμό της εκμετάλλευσης, αυτός ο εκσυγχρονισμός δεν οδηγεί αναγκαστικά και στην έξοδο από τη γεωργία των συμβοηθώντων μελών και ειδικά της γυναίκας, ούτε σε αλλαγές στις συνθήκες συμμετοχής της. Στο βαθμό, μάλιστα, που η απασχόληση των γυναικών αποτιμάται από τους άνδρες σε οικονομικούς περισσότερο όρους, οι όποιες μορφές ενασχολήσεις (παραδοσιακές ή μη) αποκτούν και μια βαθύτερη πολιτισμική διάσταση, καθώς γίνονται αφορμή να ενεργοποιηθούν αναπαραστάσεις για το γυναικείο φύλο που παραπέμπουν σ’ ένα συγκεκριμένο παραδοσιακό πρότυπο της «εργατικής γυναίκας». Σήμερα, ωστόσο, αυτό το παραδοσιακό πρότυπο αντικαθίσταται μ’ ένα μοντέρνο πρότυπο γυναικείας χειραφέτησης (σπουδές, επαγγελματικές διεξόδους εκτός κοινότητας, υιοθέτηση αστικών καταναλωτικών προτύπων και συμπεριφορών), μέσω του οποίου αρκετές κοπέλες στην κοινότητα όχι μόνο εννοιολογούν τον εαυτό τους ως απελευθερωμένο και ανεξάρτητο αλλά είναι και αυτό που εκφράζει την έκδηλη προσδοκία τους να παντρευτούν εκτός της κοινότητας και όχι αγρότη.

Από την άλλη, ο άνδρας-αρχηγός της εκμετάλλευσης μπορεί να ενίσχυσε τη θέση του στην εκμετάλλευση μέσω του εκμηχανισμού της γεωργίας και της ιδιότητας του εργοδότη, αντιμετωπίζει όμως συχνά το πρόβλημα του εργένη, αφού οι γυναίκες αναζητούν με κάθε τρόπο –στο βαθμό που μπορούν– την έξοδό τους από τη γεωργία και τον αγροτικό χώρο. Επιπρόσθετα, η κρίση του παραγωγιστικού μοντέλου και η συρρίκνωση των γεωργικών εισοδημάτων σε συνδυασμό με τις βαθιές κοινωνικοοικονομικές αλλαγές στην ύπαιθρο (μερικής απασχόλησης γεωργία, πολυαπασχόληση, νέα επαγγέλματα) εξασθενίζουν το παραδοσιακό «αρχηγικό μοντέλο» των ανδρών που βασίστηκε στις στερεοτυπικές έμφυλες κατανομές της εργασίας στη γεωργική εκμετάλλευση και το νοικοκυριό. Οι νέοι αγρότες δεν μπορούν, πλέον, να βασίσουν την ανδρική τους ταυτότητα στην εικόνα των πατεράδων και παππούδων τους, και αυτό δημιουργεί

ρήγμα τόσο στην αυτο-εκτίμησή τους όσο και στα κοινωνικά στερεότυπα (McDowell, 2000). Η σταδιακή απαξίωση της γεωργικής εκμετάλλευσης και επαγγέλματος, τόσο οικονομικά (μείωση γεωργικού εισοδήματος) όσο και πολιτισμικά (αμφισβήτηση του αγροτικού τρόπου ζωής), κάνει τους νέους αγρότες να χάνουν ένα ισχυρό σημείο αναφοράς, ίδιον της ανδρικής αγροτικής ταυτότητας: αυτό όπου η γεωργία και ο αγροτικός χώρος αντιπροσωπεύουν το γενέθλιο τόπο, τον τόπο εργασίας, διαμονής και του τρόπου ζωής (Brandth, 2002). Αντίθετα, για αρκετές γυναίκες –αυτές που αναζήτησαν καλύτερο πλαίσιο ζωής στην πόλη– η κοινωνική τους θέση φαίνεται να βελτιώθηκε. Όμως, για εκείνες που έμειναν στην αγροτική κοινότητα και εντός της γεωργικής εκμετάλλευσης –και παρά το γεγονός ότι συνδράμουν οικονομικά το νοικοκυριό, στηρίζοντας έμμεσα και αυτή την ίδια την επιβίωση της γεωργικής εκμετάλλευσης του συζύγου γεωργού– η συνεισφορά τους παραμένει δημόσια «αποσιωπημένη» σαν να είναι και πάλι «αθέατη». Πολύ περισσότερο όταν η γυναίκα, αποτραβηγμένη, πλέον, από τον δημόσιο ορατό χώρο της γεωργικής εκμετάλλευσης, αναλαμβάνει μέρος των εργασιών της εκμετάλλευσης στον αθέατο ιδιωτικό χώρο της οικίας (π.χ. μαγείρεμα για μετανάστες, τήρηση λογιστικών της εκμετάλλευσης). Πρόκειται, δηλαδή, για μια εκ νέου «αόρατη» και μη αμειβόμενη εργασία της γυναίκας, που τυπικά παραμένει εκτός γεωργικής εκμετάλλευσης, όμως καλείται να στηρίζει και πάλι τη βιωσιμότητα της εκμετάλλευσης με «παντός σκοπού» εργασίες (νοικοκυριό, ιδιοκατανάλωση, εμπορευματική παραγωγή), δεδομένης και της κρίσης και αβεβαιότητας που επικρατούν τα τελευταία χρόνια στον αγροτικό τομέα. Στην ουσία, όμως, και αυτή η ίδια η θέση του άνδρα-δυναμικού παραγωγού εξασθενεί, αφού, παρά την πλεονεκτική του θέση (αρχηγία της εκμετάλλευσης, επιχειρηματικότητα, ιδιοκτησία της γης και κατοικίας, όνομα κ.λπ.), οι γυναίκες δεν θέλουν να τον παντρευτούν –αν και έχει πλούτο (χωράφια και εισοδήματα)–, είτε γιατί τον βλέπουν ως παρακατιανό-χωριάτη, καθώς αντιλαμβάνονται την αρνητική στερεοτυπική αντίληψή τους για τη σύγχρονη κοινωνική θέση των γυναικών, είτε διότι γνωρίζουν τις συνέπειες της αβεβαιότητας του αγροτικού επαγγέλματος, είτε γιατί τον θεωρούν έναν «ταλαίπωρο μεροκαματιάρη λευκό Ινδό» μέσα από την ταύτισή του με το εργατικό του δυναμικό.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνόγλωσση

- Αθανασοπούλου Α., 2006, «Αλβανοί και «Αρβανίτες»: Πολιτισμική συνάφεια και μεταναστευτική εργασία στη Βόρεια Πελοπόννησο», στο Ε. Παπαταξιάρχης (επιμ.), *Περιπέτειες της ετερότητας. Η παραγωγή της πολιτισμικής διαφοράς στη σημερινή Ελλάδα*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, σ. 239-266.
- Βαΐου Ν. και Χατζημιχάλης Κ., 1997, *Με τη ραπτομηχανή στην κουζίνα και τους Πολωνούς στους αγρούς*, Αθήνα, Εξάντας.
- Cowan J., 1992, «Η κατασκευή της γυναικείας εμπειρίας σε μια Μακεδονική κωμόπολη», στο Παπαταξιάρχης Ε., Παραδέλλης Θ. (επιμ.), *Ταυτότητες και φύλο στη σύγχρονη Ελλάδα*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, σ. 127-150.
- Geertz C., 2003, *Η ερμηνεία των πολιτισμών*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια.
- Γκέφου-Μαδιανού Δ., 1996, «Η στρατηγική της επίδειξης και της οικειοποίησης: σπίτια, νοικοκυριά και ταυτότητες στα Μεσόγεια Αττικής», Ανακοίνωση στο Διεθνές Επιστημονικό Διήμερο με θέμα *Σύγχρονες τάσεις στην ανθρωπολογική έρευνα: Ταυτότητα, αναπαραστάσεις του σώματος και υλικός πολιτισμός*, Πάντειο Πανεπιστήμιο, 25-26 Απριλίου 1996.
- Γκέφου-Μαδιανού Δ., 1999, *Πολιτισμός και εθνογραφία. Από τον εθνογραφικό ρεαλισμό στην πολιτισμική κριτική*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα.
- Γκέφου-Μαδιανού Δ., 2003, «Εννοιολογήσεις του εαυτού και του "Άλλου": ζητήματα ταυτότητας στην σύγχρονη ανθρωπολογική θεωρία», στο Γκέφου-Μαδιανού Δ. (επιμ.), *Εαυτός και "Άλλος": Εννοιολογήσεις, ταυτότητες και πρακτικές στην Ελλάδα και την Κύπρο*, Αθήνα, Gutenberg, σ. 15-111.
- Handman M. E., 1987, *Βία και πονηριά- Άντρες και γυναίκες σ' ένα ελληνικό χωριό*, Αθήνα, Καστανιώτης.
- Καμπέρης Ν., 2006, «Αλλοδαποί εργάτες στον ελληνικό αγροτικό χώρο. Πραγματικότητες, ιδεολογίες και νοοτροπίες», στο Χ. Μπάγκαβος, Δ. Παπαδοπούλου (επιμ.), *Μετανάστευση και κοινωνική ένταξη των μεταναστών στην ελληνική κοινωνία*, Αθήνα, Gutenberg, σ. 413-456.
- Κασιμάτη Κ., 2003, «Ιστορικές αναφορές των μεταναστευτικών ροών», στο Κασιμάτη Κ. (επιμ.), *Πολιτικές μετανάστευσης και πολιτικές ένταξης: Η περίπτωση των Αλβανών και Πολωνών μεταναστών*, Αθήνα, Gutenberg, σ. 23-44.
- Κασίμης Χ., Ζακοπούλου Έ., Παπαδόπουλος Α.Γ., 2003, «Η συμβολή των μεταναστών στη σύγχρονη οικογενειακή εκμετάλλευση. Μελέτη τριών παραδειγματικών περιοχών», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τ. 111/112, σ. 9-38.
- Κουτσού Σ. και Ανθοπούλου Θ., 2005, «Μεταναστευτικές ροές και τοπικά αγροπαραγωγικά συστήματα. Χωρικές και κοινωνικές ανασυνθέσεις στον ύπαιθρο χώρο», Πρακτικά συνεδρίου στη μνήμη του Στάθη Δαμιανάκου: *Αγροτική κοινωνία και λαϊκός πολιτισμός*, Γεωπονικό Παν/μιο Αθηνών, Πάντειο Παν/μιο, Γαλλική Σχολή Αθηνών, Αθήνα, 25-27 Μαΐου 2005.
- Λιανός Θ., Σαρρής Α., Κατσέλη Λ., 1997, «Παράνομη μετανάστευση και τοπικές αγορές εργασίας», *Οικονομικά*, 1(1), σ. 175-189.

- Λυμπεράκη Α. και Λαμπριανίδης Λ., 2001, *Αλβανοί μετανάστες στη Θεσσαλονίκη*, Αθήνα, Παρατηρητής.
- Marcus G., 1998, «Τα μετά την κριτική της Εθνογραφίας», στο Γκέφου-Μαδιανού Δ. (επιμ.), *Ανθρωπολογική Θεωρία και Εθνογραφία*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, σ. 67-108.
- Παπαταξιάρχης Ε. (επιμ.), 2006, *Περιπέτειες της ετερότητας. Η παραγωγή της πολιτισμικής διαφοράς στη σημερινή Ελλάδα*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια.
- Παπαταξιάρχης Ε., 1998, «Εισαγωγή. Από τη σκοπιά του φύλου: Ανθρωπολογικές θεωρήσεις της σύγχρονης Ελλάδας», στο Παπαταξιάρχης Ε. και Παραδέλλης Θ. (επιμ.), *Ταυτότητες και φύλο στη σύγχρονη Ελλάδα*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, σ. 11-98 (Πρώτη έκδοση: Καστανιώτης, 1992).
- Πέτρου Μ., 2005, *Σύγχρονη τεχνολογία και αλλοδαποί μετανάστες. Η διαπραγμάτευση των κοινωνικο-πολιτισμικών και παραγωγικών σχέσεων σε μια αγροτική κοινότητα*, Διδακτορική διατριβή, Αθήνα, Πάντειο Πανεπιστήμιο.
- Πέτρου Μ., 2008, «Μετανάστες, γεωργική εργασία και παραγωγοί. Πολιτισμικές ιδιαιτερότητες και το οδοιπορικό των συμβιωτικών σχέσεων σε μια αγροτική κοινότητα», στο Κασίμης Χ., Λουλούδης Λ., Ζακοπούλου Έ. (επιμ.), *Αγροτική κοινωνία και λαϊκός πολιτισμός*, Αθήνα, Πλέθρον (υπό έκδοση).

Ξενόγλωσση

- Bourdieu P., 1977, *Outline of a Theory of Practice*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Brandth B., 1994, «Changing femininity: the social construction of women farmers in Norway», *Sociologia Ruralis*, 34 (2-3), pp. 127-149.
- Brandth B., 1995, «Rural masculinity in transition: gender images in tractor advertisements», *Journal of Rural Studies*, II, pp. 123-133.
- Brandth B., 2002, «Gender identity in European family farming: A literature review», *Sociologia Ruralis*, 42 (3), pp. 182-200.
- Friedl E., 1962, *Vassilika: A Village in Modern Greece*, New York, Holt-Rinehart and Winston.
- Daune-Richard A.-M., 1998, «Femmes et travail, l'enjeu des qualifications», *POUR, Femme en milieu rural. Nouvelles activités, nouvelles compétences*, 158, pp. 39-45.
- Du Boulay J., 1986, «Women: Images of their nature and destiny in rural Greece», στο Dubisch J. (ed.), *Gender and Power in Rural Greece*, Princeton, Princeton University Press, pp. 139-144.
- Dubisch J., 1983, «Greek women: Sacred or profane?», *Journal of Modern Greek Studies*, (1), pp. 195.
- Gefou-Madianou D., 1992, «Exclusion and unity, retsina and sweet wine: Commensality and gender in a Greek agrotown», στο Gefou-Madianou Dimitra (ed.), *Alcohol, Gender and Culture*, London and New York, Routledge, pp. 108-136.
- Gefou-Madianou D., 1999, «Cultural polyphony and identity formation: negotiating tradition in Attica», *American Ethnologist*, 26(2), pp. 412-439.
- Gefou-Madianou D., Toundassaki I., 2002, «The Arvanites of Greece: A bibliographical approach», *Modern Greek Society*, XXVI, pp. 1-88.

- Giddens A., 1979, *Central Problems in Social Theory: Action, Structure, and Contradiction in Social Analysis*, Berkeley, University of California Press.
- Hoggart K. and Mendoza C., 1999, «African immigrant workers in Spanish agriculture», *Sociologia Ruralis*, vol. 37, no 4, pp. 538-562.
- Hughes A., 1997, «Rurality and cultures of womanhood: domestic identities and moral order in village life», στο Cloke P. and Little J. (eds), *Contested Countryside Cultures: Otherness, Marginalisation and Rurality*, London, Routledge, pp. 123-137.
- Kasimis C., Papadopoulos A.G., 2005, «The multifunctional role of migrant workers in Greek countryside: implications for the rural economy and society», *Journal of Ethnic and Migrants Studies*, 31(1), pp. 99-127.
- Kasimis C., Papadopoulos A.G., Zakopoulou E., 2003, «Migrants in rural Greece», *Sociologia Ruralis*, 43(2), pp. 167-184.
- Kazakopoulos L. and Gidarakou I., 2003, «Young women farm heads in Greek agriculture: entering farming through policy incentives», *Journal of Rural Studies*, 19, pp. 397-410.
- King R., 2000, «Southern Europe in the changing global map of migration», στο King R., Lazaridis G., and Tarsanidis C. (eds), *Eldorado or Fortress; Migration in Southern Europe*, London, Macmillan Press, pp. 1-26.
- Laroire N., 2001, «A matter of life and death? Men, masculinities and staying behind in rural Ireland», *Sociologia Ruralis*, vol. 41, no 2, pp. 220-236.
- McDowell L., 2000, «The trouble with men? Young people, gender transformations and the crisis of masculinity», *International Journal of Urban and Regional Research*, vol. 24, pp. 201-209.
- Mingione E. and Quassoli F., 2000, «The participation of immigrants in the underground economy in Italy», στο King R., Lazaridis G., and Tarsanidis C. (eds), *Eldorado or Fortress; Migration in Southern Europe*, London, Macmillan Press, pp. 27-57.
- Ortner S., 1984, «Theory in anthropology since the sixties», *Comparative Studies of Society and History*, vol. 26, no 1, pp. 126-166.
- O'Toole K. and Macgarvey A., 2003, «Rural women and local economic development in south-west Victoria», *Journal of Rural Studies*, vol. 19, pp.173-186.
- Saugères L., 2002, «Of tractors and men: Masculinity, technology and power in a French farming community», *Sociologia Ruralis*, vol. 42, no 2, pp.143-159.
- Sahlins M., 1976, *Cultural and Practical Reason*, Chicago, London, The University of Chicago Press.
- Shortall S., 2002, «Gendered agricultural and rural restructuring: A case study of Northern Ireland», *Sociologia Ruralis*, 42 (2), pp. 160-175.